

NKANELO WA NKOKA WA VUKOSI BYA NDHAVUKO EKA NKARHI WA SWESWI HI KU KONGOMISA EKA VUKOSI BYA KA MUHLABA (AN ANALYSIS OF THE IMPORTANCE OF TRADITIONAL CHIEFTAINCY TODAY : A CASE STUDY OF MUHLABA CHIEFTAINSHIP)

hi

HLUNGWANE ROSE

Research proposal for

MASTERS DEGREE

in the

School of languages and communication studies

(Faculty of Humanities)

at the

UNIVERSITY OF LIMPOPO

PROMOTER : DR. O.R CHAUKE

YEAR : 2013

DECLARATION

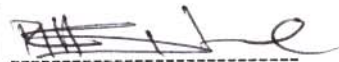
I declare that **Nkanelo wa nkoka wa vukosi bya ndhavuko eka nkarhi wa sweswi hi ku kongomisa eka vukosi bya ka Muhlaba** hereby submitted to the University of Limpopo, for the degree of Masters of Arts in African Languages Studies and has not previously been submitted by me for a degree at this or any other university, that it is my work in design and in execution, and that all material contained herein has been duly acknowledged.

R. Hlungwane

2013

INITIAL AND SURNAME

YEAR

SIGNATURE

414
[Redacted]

4798
[Redacted]

[Redacted]

[Redacted]

SUMMARY

It appears that today the traditional leadership is no longer recognized in our communities. This mini-dissertation seeks to examine the reasons behind this state in the area of Nkuna traditional leadership and also brings solutions thereof.

The first chapter reveals the general outline of the study, the problem statement, the aim, methodology, the importance of the study, the scope, literature review and the explanations of all the terms to be used in the mini-dissertation.

The second chapter gives the brief history of the Nkuna Chieftainship and the importance of traditional leadership in social life i.e. education, health, culture, language and marriage.

The third chapter deals with the political importance of traditional leadership. The relationship between the municipality and the traditional leadership has been revealed and the problems discussed.

The fourth chapter deals with the economic importance of chieftainship. Important aspects of the economy: agriculture, minerals, manufacturing and tourism are discussed.

The fifth chapter deals with the general summary of this mini-dissertation and the recommendations.

NKATSAKANYO

Xikongomelo xa ndzavisiso i ku kombisa nkoka wa vurhangeri bya ndhavuko eka masiku ya namuntlha hi ku kongomisa eka mfumoxivongo wa ka Nkuna.

Ndzima yo sungula yi kombisa manghenelo, xitatimende xa xiphiko, xikongomelo xa ndzavisiso, maendlelo, xikopu xa ndzavisiso, mitirho leyi endliweke hi valavisisi van'wana no va ku hlamuseriwa mathema ya nkoka lawa ya tirhisiweke ku humesela erivaleni leswi swi faneleke ku xopaxopiwa eka nkoka wa vukosi bya ndhavuko emasikwini ya namuntlha.

Ndzima ya vumbirhi yi hi nyika matimu ya vukosi bya ka Muhlaba tanihi leswi ku tirhisiweke vukosi bya kona. Nkoka wa vukosi bya ndhavuko eka vutomi bya masiku hinkwawo hi ku languta timhaka ta dyondzo, rihanyu, ndhavuko, ririmi, na vukati swi hlamuseriwile.

Ndzima ya vunharhu yi hlamusela nkoka wa vukosi bya ndhavuko eka swa tipolitiki. Laha ku tlhele ku hlamuseriwa hi ta vuxaka exikarhi ka vukosi na timasipala ku katsa na swiphiko leswi nga kona exikarhi ka swiyenge leswimbirhi. Ku tlhele ku langutiwa na hi ndlela leyi vukosi byi hlawulaka mudyandzhaka ku ya hi rimbewu.

Ndzima ya vumune yi hlamusela nkoka wa vurhangeri bya ndhavuko eka swa ikhonomi. Swiyenge swa ikhonomi ku nga : vurimi, swicelwa, vumaki na vupfumba swi hlamuseriwile.

Ndzima ya vuntlharu i nkatsakanyo wa xitsalwana xa ndzavisiso na swibumabumelo.

XIKHENSO

Ndzi rhanza ku khensa munyiki wa vutomi, matimba na vutlharhi xona Xikwembu lexi hanyaka xa le tilweni. Ndza swi tiva leswaku handle ka ntwelavusiwana na rirhandzu ra xona a ndzi nga ta va ndzi swi kotile ku heta ntirho lowu.

Dokodela O.R Chauke ndza khensa swinene ndzetelo wa n'wina lowunene swin'we na n'wina phurofesa Madandzhe. Leswi a swi twala tanihi milorho swi hundzuke ntiyiso hikwalaho ka ntirhisano wa n'wina. Ndzi ri xandla ehenhla ka xin'wana.

Ndzi nga rivarisa ku yini vaveleki, lava ndzi kombeke misava va tlhela va ndzi wundla ku fika kwala. Ma khensiwa na n'wina. Ndyangu wa mina ku nga wena nuna wa mina Thomas David Sithole na n'wina majaha ya hina Mbhoni, Rivoni na Andzani ndzi khensa nkarhi na nseketelo wa n'wina.

Vakulukumba va ka Nkuna, vatirhikulorhi exikolweni xa le henhla xa Magoza na n'wina vanghana va mina hinkwenu ndza mi khensa swinene hikuva hi n'wina tiphuphu ta vuxokoxoko lebyi tirhisiweke eka ndzavisiso lowu.

INKOMU!

NONGONOKO WA LESWI NGA NDZENI

NDZIMA YA 1	PHEJI
1.1 Manghenelo	1
1.2 Xitatimendhe xa xiphiqo	1
1.3 Xikongomelo xa ndzavisiso	4
1.4 Nkoka wa ndzavisiso	4
1.5 Mahlengeletelo ya mahungu	5
1.5.1 Maendleloxidzi yo sungula	5
1.5.2 Maendleloxidzi ya vumbirhi	6
1.6 Mitirho leyi endliweke	6
1.6.1 Mawhood	7
1.6.2 Ncube	7
1.6.3 Eberlee	8
1.6.4 Ntsebeza	8
1.6.5 Nthai	8
1.6.6 Meer and Campbell	9
1.7 Xikopu xa ndzavisiso	9
1.8 Nhlamuselo ya matheme	9
1.8.1 Vukosi	10
1.8.2 Ndhavuko	12

1.8.3	Ntsindza	13
1.8.4	Ndhuna	13
1.8.5	Nkosikazi	14
1.8.6	Huvo	15
1.9	Nkatsakanyo	16

NDZIMA YA 2

2.1	Manghenelo	17
2.2	Matimu ya vukosi bya ka Muhlava	17
2.3	Nkoka wa vukosi bya ndhavuko eka vutomi bya vanhu bya siku na siku	20
2.3.1	Vukhongereri	21
2.3.2	Dyondzo	23
2.3.2.1	Matimu ya swidyondzeki	25
	1. H.W.E Ntsan'wisi	25
	2. S.L.E Mgimeti	26
	3. S.J Malungana	27
	4. B.K.M Mthombeni	28
	5. F.A Thuketana	28

6. T.T Mboweni	30
7. M.L Mushwana	30
8. M.P Shilubane	32
2.3.3 Rihanyo	33
2.3.4 Ndhavuko	37
2.3.5 Ririmi	41
2.3.6 Vukati	44
2.3.7 Nkatsakanyo	45

NDZIMA YA 3

3.1 Nkoka wa vukosi bya xintu eka swa tipolitiki	46
3.2 Vutihlamuleri bya tihosi ta ndhavuko	47
3.3 Vukosi na timasipala	48
3.4 Ku tikeriwa loku varhangeri va ndhavuko va hlanganaka na kona	51
3.5 Vukosi bya ndhavuko na rimbewu	53
3.6 Nkatsakanyo	58

NDZIMA YA 4

4.1 Nkoka wa vukosi bya ndhavuko eka swa ikhonomi	59
4.2 Vurimi	59
4.3 Swicelwa	62
4.4 Vumaki	64
4.5 Vupfhumba	66
4.6 Nkatsakanyo	68

NDZIMA YA 5

5.1 Nkatsakanyo wa ndzavisiso hinkwawo	69
5.2 Swibumabumelo	70
5.3 Vanhu lava nga pfuneta	72
5.4 Tibuku leti tirhisiweke	73

NDZIMA YA 1

1.1 MANGHENELO

Ndzavisiso i xiphemu xa nkoka etikweni rin'wana na rin'wana. Handle ka wona hi nga tsandzeka ku humelerisa mitiyiso ya swilo leswi humelelaka exikarhi ka vanhu na ku va hi hluleka ku tisa swintshunxo leswi nga pfunaka rixaka. Swidyondzeki swi languteriwa ku va na vutivi lebyi nga le henhla ka vanhu ntsena, kutani ndzavisiso hi yin'wana ya tindlela to fikelela xikongomelo lexi.

1.2 XITATIMENDHE XA XIPHIQO

Loko ndzi hlaya tibuku ta matimu ya vukosi bya ndhavuko no yingisela loko vakhale va ri karhi va vulavula ndzi lemukile leswaku vukosi bya ndhavuko a bya ha tekeriwi enhlokweni ku fana na leswi a swi ri xiswona tolo. Emasikwini ya tolo vukosi bya xintu a byi tekeriwa ehenhla swinene naswona a byi hloniphiwa hi vanhu hinkwavo. Ndzi vonile swi ri swa nkoka ku langutisisa mhaka leyi na ku kuma xivangelo xo va vukosi bya xintu byi nga ha ri na ndzhuti. Xiphiso lexi xi sungurile ku fika ka Vakoloni na Vamuneri etikweninkulu ra Afrika. Xikongomelonkulu xa vona a ku ri ku heta tihosi ta xintu matimba leswaku ku va vona va tekaka vulawuri ematikweni ya Vantima. Leswi swi seketeriwa hi Ncube (1989:90) loko a ku:

In order to consolidate its rule the colonial government had to suppress all political and judicial institutions (people in the region). In this regard, the institution of chiefs, as a political and judicial institution, representing the old order had to be suppressed or refined so as to serve the new order rather than act as a rallying point for the resistance of the African people to colonial rule.

Xikongomelo xa vona xi vile xi fikeleleka hikuva hi vonile tihosi to fana na va Mangope, Mphephu, Mathanzima na van'wana va teka tlhelo ra Vakoloni ro tshikelela Vantima hi ku va va seketela milawu yo tshikelela Vantima yo fana na va "Bantustan". Kambe na tona tihosi leti nga yima ti lwa na milawu leyi ya ntshikelelo ti vile kona. Laha hi vulavula hi tihosi to fana na va Shaka, Luthuli, Makhado, Moshoeshoe na van'wana vo tala. Van'wana va tihosi leti va dlayiwile van'wana va menuriwile hi ku va va ala leswaku Vantima va fumiwa hi voko ra nsimbhi no va va tekeriwa leswi nga swa vona hi Vakoloni. Mandela hi un'wana wa tihosi leti lweke hi matimba ti lwela ku tshunxeka ka Vantima. Xikongomelo xin'wana xa Ma-Yuropha eAfrika a ku ri ku hundzula Ma-Afrika eka leswi a va swi vula vuhedeni. Ku ya hi vona ndhavuko wa Vantima a wu tekiwa tanihi vuhedeni kasi wa vona ndhavuko va wu teka tani hi byona vukreste. Mbiti (1987:17) u seketela mhaka leyi hi ndlela leyi landzelaka: *"Paganism or paganism sometimes used as a derogatory word to describe Africans who are not followers of either Christianity or Islam"*.

Xivangelo xin'wana i ku fika ka Xidimokirasi etikweni ra hina. Xidimokirasi xi hlamuseriwa hi swidyondzeki swo hambana tani hi mfumo wa vanhu hi vanhu eka vanhu. Loko muxaka lowu wa mfumo wu nghena laha tikweni ra hina ra Afrika-Dzonga hi malembe ya ku sukela eka 1994 loko ku vile na nhlawulo wa mani na mani hi vone tihosi ta xintu ti tekeriwa matimba lawa a ti ri na wona ya nyikiwa timasipala. Hi vone ku cinca lokukulu mayelana na xiyimo na matimba ya vukosi bya xintu. Hi vonile ku herisiwa ka swibalo swo fana na va Timangeni eka Muhlaba. Vanhu a va vona xidimokirasi tani hi xivhiko xo va va nga ha landzeleli milawu ya tihosi ta vona. Mfumo wa xidimokirasi wu tlhele wu tekela tihosi ta xintu matimba yo fana no nyika vanhu switandi swo tshama eka swona. Na loko munhu a lava papila ra ximfumo ro komba leswaku i muakatiko wa Afrika-Dzonga a a ri kuma ehosini kumbe endhuneni kambe eka mfumo lowu se vanhu va nyikiwa hi mukhanselara.

Leswi swi tisa timholovo na ku nga twisisani exikarhi ka mfumo na vukosi bya xintu. Vumbiwa ra tiko ra Afrika-Dzonga ri vula leswi landzelaka mayelana na timfanelo leti timasipala ti nga nyikiwa tona:

A municipality has the right to govern, on its own initiative, the local government affairs of its community, subject to national and provincial legislation, as provided for in the constitution.

Loko hi languta vumbiwa eka xiphemu xa mfumo wa swifundzha hi kuma leswaku ku hava laha vumbiwa byi kombaka ntirhisano exikarhi ka masipala na vukosi bya xintu. Eka vumbiwa bya tiko hi ku angarhela, hi kuma leswaku mfumo wu ringetile ku katsa vukosi bya xintu eka xiyenge xa khumembirhi. Eka xiyenge lexi mfumo wu nyika matimba eka vukosi bya xintu ku va na xiave eka mafumele ya xidimokirasi. Hi laha hi nga vona ku vumbiwa na huvo ya vukosi bya xintu leyi tivekaka hi CONTRALESA (The constitution of South Africa, 1996:ch12). Vukosi bya xintu a byi nga oloveriwi ku amukela fumele leri ra xidimokirasi hikokwalaho ka switandzhaku swa vakoloni xikan'we na mfumo wa xihlawuhlawu. Meer na Campbell (2007:08) va ri:

The system of government that has developed within South Africa is thus based upon the principles and values of the colonial and apartheid rulers and has neglected the customs and traditions of the ethnic population. Traditional structures of governance were destroyed by the colonial and apartheid government and thus the post-apartheid system, it is argued, and it is merely a continuation of the structures which defined the apartheid era. The political values and customs of the ethnic population remain marginalized by the post-apartheid system, it has been argued and thus there is the need to incorporate traditional leadership into South Africa's democratic system.

Eka ntshaho lowu ku tshikeleriwa mhaka ya ntwanano exikarhi ka mfumo wa xidimokirasi na vurhangeri bya xintu. Ntwanano lowu hi wona wu nga tisaka ntshamiseko emigangeni ya hina.

1.3 XIKONGOMELO XA NDZAVISISO

Xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku kombisa nkoka wa vukosi bya ndhavuko eka nkarhi wa sweswi hi ku kongomisa eka vukosi bya ka Muhlaba. Ku fikelela xikongomelo lexi hi ta ringeta ku hlamula swivutiso leswi landzelaka:

- Xana vurhangeri bya ndhavuko bya ha ri na nkoka evuton'wini bya namuntlha?
- Xana tihosi ta xintu ti na xiphemu xo karhi etikweni eka swa ikhonomi na swa tipolitiki?
- Xana tihosi ta xintu ti na nkoka evuton'wini bya vanhu?

1.4 NKOKA WA NDZAVISISO

Nkoka wa ndzavisiso lowu i ku humelerisa erivaleni nkoka lowu tihosi ta ndhavuko ti nga na wona exikarhi ka hina Vantima na le ka Vatsonga va ka Nkuna hi ku kongomisa, ku lemukisa vanhu leswaku ku cinca ku ta tshama ku ri kona evuton'wini bya hina kambe swilo swa nkoka swo fana na ndhavuko wa hina hi fanele hi swi hlayisa, hi nga swi tshiki swi lahleka. Junod (1973:07) u seketela hi ndlela leyi:

Famba sweswi buku ya nga, u ya tsundzuxa
Vatsonga ntumbuluko wa vona, u ri karhi u pfuna
vanhu ku hlawula leswinene eka leswo biha.

Ndzavisiso lowu wu ta tlhela wu lemukisa vaakatiko swihoxo leswi va swi endlaka na swintshuxo leswi nga va pfunaka ku lulamisa tiko. Lexi hi xona xikongomelo lexikulu xo tsala matsalwa. Rikhotso (1989:02) u tshaha xidyondzeki xin'wana a ku:

Writers regard themselves as the voice of the community, feel obliged to point out wrongs perpetrated by members of the community.

Tiko ro pfumala swidyondzeki swo tsala matsalwa yo hambana i tiko ro hava vumundzuku, hikwalaho ri ta lova.

1.5 MAHLENGETELO YA MAHUNGU

Eka ndzavisiso lowu vuxokoxoko byi hlengetiwile hi ku tirhisa maendlelo lama landzelaka:

1.5.1 Maendleloxidzi yo sungula

Eka maendlelo lama vuxokoxoko byi kumiwa ku suka eka vanhu hi voxe handle ko hlaya leswi tsariweke. Vuxokoxoko byi hlengetiwa hi ku ya eka vanhu na swivutiso swo karhi, va vutisiwa kutani va hlamula. Laha ndzi kumile nkarhi wo kuma matitwele ya vanhu yo hambana mayelana na vukosi bya ndhavuko. Mangoale (2004:09) u ri:

... interviews allow for more probing, encourage cooperation and allows the interviewer to make correct assessment of what respondents really believe.

Ndzi vile na nkateko wo endzela etihofisini ta mfumoxivongo wa ka Nkuna ku ya burisana na vakulukumba na swidyondzeki ku pfuniwa hi leswi va swi tivaka. Vakokwana va tiko a ndzi va siyanga ehandle hikuva hi vona lava rhwaleke vutivi hinkwabyo bya mfuwo na ndhavuko wa rixaka na vukosi bya ndhavuko.

1.5.2 Maendleloxiidzi ya vumbirhi

Maendlelo lawa ya hlengeleta vuxokoxoko hi ndlela yo hlaya tibuku to hambana elayiburari, timagazini, maphephahungu na switsalwana swa swidyondzeki swin'wana. Wikipedia va seketela hi ndlela leyi:

Secondary data is information used in research that has already been collected for another purpose, rather than directly by the researcher. In this method data is collected from: Internet, newspapers/magazines, journals, periodicals, library, organizations, data.

Maendlelo lawa ya tirhisiwa ngopfu emisaveni hinkwayo ku humelerisa switsalwana swa xiyimo xa le henhla leswi tisaka nhluvuko etikweni.

1.6 MITIRHO LEYI ENDLIWEKE

Swidyondzeki swo hambana swi tsarile matsalwa yo hambana mayelana na xiyimo xa vukosi bya xintu ku sukela khale. Hi vonile valavisisi vo fana na va Eybers (1918), Junod (1920), Taylor (1931), Van Warmelo (1935), Phophi (1970), Rogers (1976), Mwasia (1986), Clifford (1988), Machobane (1990), Motsabi (1991),

Sikweyiya (1993) na van'wana vo tala. Swidyondzeki leswi hinkwaswo swi humelerisile vukosi bya ndhavuko tanihi nchumu wa nkoka lowu faneleke ku hlayisiwa hi laha ku nga heriki. Va swi humelerisile erivaleni leswaku vukosi bya xintu bya fanela ku katsiwa eku tiseni xidimokirasi na nhluvuko emigangeni leyi hi tshamaka eka yona.

1.6.1 Mawhood (1983)

Eka ndzavisiso wa yena Mawhood u boxa leswaku loko vukosi bya xintu byo siyiwa ehandle ka mfumo, na vona va ta vumba mfumo wun'wana lowu nga ta lwisana na nhluvukiso wa vanhu na matirhele ya mfumo hi ku angarhela. U tlhela a humelerisa leswaku loko tihosi ti nga katsiwi, mpfilumpfilu wu ta va kona naswona swi ta languteka onge tihosi a ti amukeli xidimokirasi na nhluvuko wa vanhu swi nga ri tano. Mfumo wa vakoloni ni mfumo wa xihlawuhlawu wu tirhisile vurhangeri bya xintu hi ndlela yo biha ku fikelela swikongomelo swa vona, kutani sweswi tihosi a swi ti oloveli ku amukela xidimokirasi.

1.6.2 Ncube (1989-1990)

Ncube u kombisa hilaha vakoloni va nga onha ntshamiseko wa mafumele ematikweni ya le Dzongeni wa Afrika. Tihosi ta ndhavuko a ti kanganyisiwa no tirhisiwa ku fikelela swikongomelo swa vona swo hamboloka. Tihosi ta xintu a ti avanyisiwile hi swiphemu swimbirhi: lava a va lwisana na mfumo wa xihlawuhlawu ni lava a va yima na wona. A ku ri hava hosi leyi a yi tikuma yi ri exikarhi. Tihosi leti a ti yima na mimfumo leyin'wana a ti tekiwa ti ri matoya hi varhangeri lavan'wana va tikonkulu Afrika.

1.6.3 Eberlee (2003)

Matimba ya vukosi bya ndhavuko ya vonaka ngopfu eka tindhawu ta le makaya laha vanhu va kona va ha landzelelaka timhaka ta ndhavuko na mfuwo wa vona. Vaaki lava ku tshemba ka vona ku le ka tihosi ta vona ku fikisa swilaveko swa vona eka mfumo wa le xikarhi. Nkarhi wun'wana vanhu lava va xengiwa hi lava va va yimelaka ku fikelerisa swilaveko swa vona vini. Van'watipolitiki na vona va ya va ya va tshembisa nhluvuko kambe endzhaku ka nhlawulo ko fana na kwala. Va lava nseketelo hi ku tshembisa vaaki nhluvuko wo fana na mapatu, swikolo, swibedhlele na swin'wana na swin'wana swa nkoka.

1.6.4 Ntsebeza (2004)

Ku ya hi Ntsebeza swi na nkoka swinene ku va vurhangeri bya xintu byi katsiwa eka mfumo leswaku ku ta herisiwa ku hambana loku nga kona exikarhi ka swiyenge leswimbrhi. A swi olovi ku ya hi vonene ra xidimokirasi ku tekela enhlokweni vurhangeri bya xintu hikuva xintu na xidimokirasi swa lwisana. Tihosi ti na nhlohlotelolo lowukulu eka vanhu va tona, na wona mfumo wa fanela ku va kusuhi na vanhu no va tivisa timfanelo ta vona.

1.6.5 Nthai (2005)

Vurhangeri bya xintu hi byona vurhangeri xidzi bya MaAfrika ku sukela khale. Emikarhini ya khale a ku ri hava vurhangeri byin'wana handle ka byona. Mfumo wa Vakoloni na mfumo wa xihlawuhlawu hi yona yi nga fika yi tshikelela vurhangeri bya xintu eAfrika-Dzonga. Mfumo wa National Party wu pasisile milawu yo tala leyi a yi yisa hansi vurhangeri bya xintu yi tlakusa xihlawuhlawu. Hi lembe ra 1993 vumbiwa ri lo nyika matimba matsongo swinene eka vurhangeri bya xintu.

Ya tile ya ta engeteleriwanyana hi lembe ra 1996 loko ku ta tumbuluxiwa huvo ya vurhangeri bya xintu ya CONTRALESA.

1.6.6 Meer and Campbell (2007)

Tipolitiki ta vukosi bya xintu ti na nkoka swinene eku tumbuluxeni ka mfumo wa ntshamiseko wa xidimokirasi eAfrika-Dzonga. Swa fanela ku va tihosi ta xintu ti nyikiwa ndleve na ku va na xiave ku va ti ta yimela miganga leyi ti yi rhangeleke. Loko vurhangeri bya xintu byo hlohloteriwa ku tirha eka mfumo wa xidimokirasi, xidimokirasi xa Afrika-Dzonga a xi ta tiya.

1.7 XIKOPU XA NDZAVISISO

Xikopu xa ndzavisiso lowu i tiko ra mfumoxivongo wa ka Nkuna. Tiko leri ri kumeka eka masipala wa Greater Tzaneen, exifundzenintsongo xa Mopani, exifundzeninkulu xa Limpopo etikweni ra Afrika-Dzonga.

1.8 NHLAMUSELO YA MATHEME

Eka ndzavisiso lowu ku na matheme kumbe marito lama ndzi nga ta ma tirhisa nkarhi na nkarhi, kutani ndzi vone swi ri swa nkoka ku ndzi nyika tinhlamuselo ta wona ku ya hi swidyondzeki swo hambana. Ndzi ta hlamusela marito lama landzelaka: Vukosi, Ndhavuko, Ntsindza, Ndhuna, Nkosikazi na Huvo.

1.8.1 Vukosi

Leri i rito ra Xitsonga leri angarhelaka vurhangeri, kambe loko hi ri languta hi ririmi ra Vadyahlampfi hi kuma marito yo kongoma lama hlamuselaka theme leri. Theme ro sungula i ra *King*. Hosinkulu i murhangeri wa tiko loyi a nga lo tswaleriwa naswona u na matimba hinkwawo ehenhla ka tiko ra yena. Hawkins (1998:244) u hlamusela hosinkulu hi ndlela leyi: “*A king is referred to as a man who is the ruler of a country by having inherited the position and his powers are regarded as supreme*”.

Vakoloni a va kalanga va tshemba leswaku erixakeni ra Vantima ku na hosinkulu. Vona a va tshemba leswaku hosinkulu i un'we ntsena emisaveni hinkwayo ku nga hosinkulu wa le Nghilandhi “King of England.” Hi ntiyiso erixakeni ra Vantima varhangeri lava va vile kona ku sukela khale. EAfrika wa Dzonga hi nga nyika swikombiso swo fana na va Moshoeshoe, Shaka, Mswati, ku hlaya vona i ku twa ku xurha. Theme ra vumbirhi i ra *Paramount*. Loyi na yena i murhangeri wa tiko loyi a nyikiweke matimba hi tihosi tin'wana ku va a va ehenhla ka vona. Hosinkulu loyi a nga lo tswaleriwa kambe u lo hlawuriwa a vekiwa. Procter (1997:1025) u hlamusela hi ndlela leyi: “*Paramount means more important than anything else*”. Kasi *South African Pocket Oxford Dictionary* (2002:647) yi ri: “*Having supreme power*”.

Tihosi ta rixaka ro karhi ti nga endla nhlango wa tona kutani ti tihlawulela hosinkulu wa tona, loyi ti nga ta n'wi havaxela matimba yo tlula ya tona. Maendlelo lama ya vangile mpfilumpfilu erixakeni ra Vatsonga hikuva ntlawa wun'wana na wun'wana a wu lava leswaku hosinkulu yi huma erixakeni ra vona. Van'wana a va ku Nghunghunyana hi yena hosinkulu, van'wana va ku i Nxumalo kasi van'wana va ku i Muhlaba. Ku fika na namuntlha mhaka leyi ya ha ri xiphiso lexikulu. Leswi swi vangiswa hi ku va ku ya hi ndhavuko wa Vatsonga ku hava hosinkulu. Hosi yin'wana na yin'wana i hosinkulu etikweni ra yona eka vanhu va yona. Theme ra vunharhu i ra *Chief*. Hosi hi xinghezi i *Traditional Leader* loyi a nga murhangeri kumbe nhloko ya xiphemu xo karhi xa tiko.

Hi yena munhu loyi a hloniphiwaka ngopfu hi vanhu lava a va rhangelaka. Lebyi hi byona vurhangeri lebyi a byi ri kona eDzongeni wa Afrika ku nga si fika Vakoloni. Stayt (1979:202) u seketela mhaka leyi hi ku vula leswi landzelaka:

The chief, is the head of his tribe, the father of his people, and the sacred living representative of their far off ancestors. He is the hub of their universe, all the life of the community, religious, social and economic, revolving around him. His subjects treat him with reverence, awe, and humble adoration.

Loko Vakoloni va nga si fika etikweni ra Vantima timhaka ta vukosi a ti famba kahle swinene. Tihosi a ti fuma hi ku rhula na vona vanhu va hlonipha tihosi ta vona hi ku landzela mfuwo na ndhavuko wa vona. Machobane (1990:07) u vula leswi swi landzelaka mayelana na mhaka leyi:

Basotho chiefs in Moshoeshoe's kingdom played a unitary role in matters of government: a chief exercised executive, administrative and judicial functions over his domain. Yet, it is evident that he was not dictatorial over his subjects. He fulfilled his responsibilities within guidelines by the custom.

Swidyondzeki swin'wana na swona swi seketela ku lulama na vunene bya tihosi ta ndhavuko ku nga si fika vakoloni. Phillips (1971:158) u vula leswi:

None of the Sotho chiefdoms was a military Kingdom in which authority was maintained by force: order was secured rather through negotiations and compromise, and early travelers noted that the freedom of criticism of authority (the chief) in public assembly was much greater than was then permitted in Europe.

Ku ya hi ndhavuko wa Vatsonga vukosi byo tswaleriwa. Hakanyingi n'wana wo sungula wa xinuna hi yena a tekaka vukosi. Loko swo endleka leswaku mana wa tiko a nga tswali n'wana wa mufana, tiko a ri ta hlenga mali va ya lovolela hosi nsati un'wana loyi a nga ta tswala n'wana wa jaha. Loko hosi yo hundza emisaveni loyi a fanelaka ku va hosi a nga si kula, vamakwavo va hosi va xinuna va ta n'wi khomela byona vukosi lebyi ku kondza a kula ku ringanela ku teka vukosi bya yena. Hikuva tihosi ta ndhavuko a va ri vanhu vo rhula, a yi nga ri mhaka yo nonohwa ku khomela no ttherisa vukosi.

1.8.2 Ndhavuko

Ndhavuko i mahanyelo na mitolovele kumbe maendlelo ya rixaka ro karhi. Mahanyelo na mitolovele leyi swi hundziseriwa emahlweni ku suka eka rixaka rin'wana ku ya eka rin'wana. *Oxford Dictionary* (2002:211) yi nyika nhlamuselo ya ndhavuko hi ndlela leyi: *"Culture is the arts and other instances of human intellectual achievement regarded as a whole"*. Yi tlhela yi ya emhlweni hi ndlela leyi: *"The passing on of customs or beliefs from generation to generation"*.

Mfuwo wu komba vutshila na vutlharhi bya rixaka kasi ndhavuko hi leswaku vutshila na vutlharhi lebyi swi hundziseriwa emahlweni ku ya hi rixaka, swi nga tshikiwi swi nyamalala. Khale mfuwo na ndhavuko a swi hundziseriwa emahlweni hi ku vulavula.

Lavakulu a va hlayela vana na vatukulu hi ta mfuwo na ndhavuko kambe leswi a swi kanganyisa hikuva loko vanhu lava va nga na vutivi lebyi va hundza lava hanyaka va sala va nga tivi nchumu. Rikhotso (1993:15) u ri: "*Mitshheketo a yi hlayisiwa etinhlokweni ta vanhu hi ku yi rungulela swihluke swo tala. Ku yi tsala etibukwini i ku endlela ku pfuna vadyondzi eswikolweni...*" Switsalwana swo fana na lexi swa hi pfuna swinene eku hlayiseni ka mfuwo na ndhavuko wa rixaka ra hina Vatsonga, ngopfungopfu Vatsonga va ka Nkuna hikuva vusweti bya matsalwa ya ndhavuko i byikulu ngopfu. Vana na vatukulu va hina va ta hlaya kutani va kuma vuxokoxoko mayelana na vukosi bya ndhavuko.

1.8.3 Ntsindza

Ntsindza i muti wa hosi, laha ndyangu wa yona wu kumekaka kona. *South African Pocket Oxford Dictionary* (2002:641) yi hi hlamusela leswi landzelaka: "*A large, impressive building forming the official residence of a king or queen, president, archbishop, etc*". Ntshaho lowu wu hlamusela ntsindza tanihi miako leyikulu yo hlamarisa laha ku nga kaya ra ximfumo ra hosi, nkosikazi, mupresidente, mubishopo na van'wana varhangeri va nkoka.

1.8.4 Ndhuna

Ndhuna i murhangeri wa xiphemu kumbe muganga wo karhi etikweni. Tindhuna i vayimeri va hosi eka miganga ya vona. Tindhuna ti hlawuriwa hi huvo ya vukosi hi ku landza mafambiselo na ndhavuko wa vukosi byolebyo. Ndhuna yi nga hlawuriwa ku suka endyangwini wa vukosi kumbe emindyangwini yin'wana leyi tivekaka no tshembiwa etikweni. *The Districts and Territorial Councils Act of 1996* yi tiyisisa leswi nga laha henhla hi ndlela leyi:

As part of custom and traditional, the head of the tribe could also nominate headmen who were each assigned a section of the tribe to rule on behalf of the chief. These were the chiefs kingsmen or notable leaders of the tribe. This position was hereditary in some areas and were not in other areas but in instances the principles of succession according to customary law were applied.

Ndhuna ya muganga yi nyikiwa matimba ehenhla ka muganga lowu yi wu fumaka. Vanhu va muganga na vona va kombisa nhlonipho lowu faneleke eka varhangeri ku nga tindhuna ta vona.

1.8.5 Nkosikazi

Nkosikazi i wansati wo sungula wa hosi loyi a lovoriwaka hi mali leyi hlengeke hi tiko. Loyi hi yena wansati loyi a faneleke ku tswala hosi leyi nga ta landzela. Wansati loyi u fanele a va loyi a humaka endyangwini wa vukosi, loyi a kurisiweke hi milawu ya le vukosini leswaku loko a fika entsindza a nga sunguli ehansi. Mana wa tiko u na vutihlamuleri lebyikulu byo kurisa mudyandzhaka loyi na yena a faneleke ku ta rhwala vutihlamuleri byo fambisa tiko siku rin'wana. Kuper (1963:55) u ri:

Drought and flood have sometimes been attributed to bad feelings or bitterness between the chief and his mother. Above all the administration of the entire country requires their harmonious co-operation. It is considered difficult to maintain law and order if the rulers ignore their obligations towards each other.

Eka ntshaho lowu Kuper u humelerisa nkoka wo va ku va na ntwanano exikarhi ka hosi na mana wo yona. Ku pfumaleka ka ntwanano ku nga tisa makhombo yo fana na ndlala kumbe ndhambi etikweni. Ntirhisano exikarhi ka hosi na mana wa yona swi tisa mikateko eka tiko hinkwaro. Hi ndhavuko wa Vantima hosi a yi teki wansati un'we kambe yi teka tshengwe. Hosi Muhlaba wo sungula a ri na makumemumentlhanu wa vavasati.

1.8.6 Huvo

Huvo i ntlawa wa vakulukumba lava hlawuriweke ku pfuna hosi ku fambisa tiko. Yi vumbiwa hi swirho swa ndyangu wa vukosi leswi hloniphiwaka, vakulukumba lava nga vaakatiko lava tshembiweke hi hosi xikan'we na tindhuna ta hosi. Vavasati a va katsiwi eka huvo naswona a va na rito ehubenyi. Va pfumeleriwa ku ta va ta yingisela timhaka kambe ku nga ri ku hlamula. Stayt (1979:22) u ri:

The tribal council consisted of the chief, his headmen, members of his private council and other men of outstanding character in the tribe. The headmen were hereditary administrators of district or region.

Huvo leyi hi yona yi rhwalaka vutihlamuleri byo veka hosi yintshwa loko hosi yi lovile kumbe yi wisile. Mfumo wu nghenelela ntsena ku tiyisisa leswaku milawu hinkwayo ya landzeleriwa na ku ba xigandlu leswaku hosi leyi vekiweke hi huvo hi yona hosi ya tiko naswona ya hloniphiwa hi vanhu hinkwavo va tiko tanihi nhloko ya tiko. Hi ku landza mafambiselo ya vukosi bya ka Muhlaba, loko hosi yi kurile yi tshama ehansi yi wisa mitirho ya vukosi kutani yi nyika mudyandzhaka ku ya emahlweni no fuma. Hambiloko a ri ku wiseni wa ha vumba xiphemu xa huvo ya le vukosini ku nyika switsundzuxo eka hosi leyintshwa.

1.9 NKATSAKANYO

Hi ku landza mitirho leyi edliweke hi swidyondzeki leswi laha henhla, hi vonile hi laha vurhangeri bya xintu byi nga tshikeleriwa ha kona hi mfumo wa Vakoloni na mfumo wa xihlawuhlawu laha Afrika-Dzonga. Kambe hambi swi ri tano hi ta ya emahlweni ku lavisisa leswaku xana mfumo wa ka Muhlaba hi ku kongomisa wona wu khumbeke hi ndlela yihi naswona vukosi bya mfumoxivongo wa ka Muhlaba bya ha ri na nkoka namuntlha xana?

NDZIMA YA 2

2.1 MANGHENELO

Vutomi bya Vantima va Afrika-Dzonga byi le ku cinceni ku suka eka mahanyelo ya ndhavuko wa Xintima ku ya eka mahanyelo ya Xilungu. Ku cinca loku ku khumba swiyenge swa vutomi bya vanhu swo fana na swa mahanyelo ya siku na siku ya vanhu, swa tipolitiki, swa ikhonomi, swa sayense, swa thekinoloji, swa vukhongereri na swin'wana na swin'wana swa mahanyelo ya vanhu. Vukosi bya ndhavuko bya khumbheka swinene na byona. Ku cinca loku ku tisa mintlhontho leyi yi nga papalettekiki, leyi tihosi ti bohekaka ku langutana na yona ku kondza va kuma swintshunxo. Eka xiyenge lexi hi ta languta nkoka wa vukosi bya xintu eka swiyenge leswi swo hambana.

2.2. MATIMU YA VUKOSI BYA KA NKUNA

Swi na nkoka swinene ku va hi languta matimu ya vukosi bya tiko ra ka Muhlaba hi nga si ya emahlweni na ndzavisiso wa hina. Shiluvana na Ntsan'wisi (1958:8) va vula leswi landzelaka:

Matumbulukele ya rixaka ra Vatsonga a ma tiviwi.
Loko munhu a ringeta ku xiyaxiya timhaka ta khale,
a kambisisa swivongo, swithopo, swiphato, a ri karhi
a lavisisa timitsu ta nsinya wa Vatsonga o hela mbilu,
hikuva i nsohe-nsohe ncele wa mbile-mbile.

Va ka Nkuna va fikile eVukhaha hi lembe ra 1839 loko va suka hi le Vutsonga va ri karhi va fumiwa hi hosi Shiluvana. Va fikile va amukeriwa hi hosi ya xisati Maake, kutani va twa va amukelekile hikuva loko va suka evutsonga n'anga ya vona N'wa-Gawana eka Shiluvana na Ntsan'wisi (1958:25) u te:

Loko timhaka ti ta va tinene, mi fanele ku famba mi ya fika etikweni rin'wana ra switlala (tintshava), etikweni rherho mi ta kuma hosi ya wansati, mi aka kona. Mi nga tshuki mi tlhandluka etintshava teto hambu mo vona eku saseka kumbe ku nona ka tiko ra kona.

Leswi swi endle leswaku va ntshunxeka hikuva hakunene tiko ra ka Maake i tiko ra tintshava naswona hosi ya kona a a ri wansati. Shiluvana hi yena tata wa Muhlava loyi ku thyiweke tiko leri vito ra yena. Hosi Muhlava u velekiwile hi lembe ra 1864 endhawini leyi a yi tiviwa hi Khomane (Westfalia farm no.223). Nsati wo sungula wa hosi Shiluvana i N'wa-Xindzhele loyi loko a fika eka Shiluvana a nga fika a tswala tintombi ntsena ku fika laha makwavo Phangasasa a nga n'wi hlantswela kutani yena a tswala Muhlava na makwavo wa xinuna Dududu na wa xisati Hlate.

Hosi Shiluvana u hundze emisaveni hi lembe ra 1875, Muhlava a ri na malembe ya khumen'we ntsena. Hosi Muhlava u sungurile ku tirha tani hi hosi a ri na kwalomu ka makumembirhi wa malembe kutani a vekiwa exitulwini ximfumo hi lembe ra 1888.

Hosi Muhlava a a ri munhu loyi Xikwembu xi nga n'wi nyika ku tlurisa hi tlhelo ra vutivi bya ntumbuluko. A a tiva mindzilakano ya swilo laha vuhosi ni matimba ya byona swi sungulaka kona ni ku hela kona a swi tiviwa hi yena. Hosi Muhlava a tiviwa a ri hosi leyi tivaka nawu wa vantima. Etihubiyeni ta valungu a ku vitiwa yena leswaku a ta va veka erivaleni mayelana na milawu ya Vatsonga kumbe Vantima.

Hi matlhelo hinkwawo Hosi Muhlava u kumekile a tlharihile, a ri na ku twisisa, ku ko ku huma rito leri nge:

Hosi Muhlava u rhangele va ka vona emahlweni
hi dzana ra malembe, i xihlolwa, u humelele
emisaveni wu nga si va nkarhi wa yena.

Enkarhini wa yena wo fuma hosi Muhlava u tirhile swinene etikweni ra ka Nkuna. A ri na vuxaka lebyinene na valungu na vafundhisi. Leswi swi endle leswaku a hlohlotela vanhu va tiko ra yena ku khongela hambu ku ri na ku nghena xikolo. Leswi swi tisile nhluvuko lowukulu etikweni ra ka Nkuna. Hosi Muhlava u amukerile tinyiko to hambana ku suka eka mfumo wa mabunu na manghezi hikwalaho ka migingiriko ya yena. U amukerile xibalesa, nkumba, 10£ ya nsuku na xibalesa xo koma lexi a xi tsariwile vito ra Lord Selborne.

Hi lembe ra 1902 Muhlava u nyikiwile tiko leri a ku ri khale a tshembisiwile rona ka ha ri mfumo wa mabunu leswaku a tshama kona na vanhu va yena hikuva laha a tshama kona a ri nga ri tiko ra yena, a ri ri ra hosi Sekope. Mulavisisi u endzerile ndhunankulu yena nkulukumba Mugevisa etihofisini ta mfumoxivongo hi siku ra vukhume ra n'hwetlwa ya Sunguti 2013 ku ya burisana na vona hi miganga ya tiko ra hosi Muhlava. Vona va hlamuserile leswaku tiko leri ri na miganga ya kwalomu ka makumembirhimbirhi yi nga:

1. Shiluvana
2. Muhlava Head Kraal
3. Sasekani
4. Petanenge
5. Dan
6. Mokgoloboto
7. Muhlava Cross

8. Khujwana
9. Khopo
10. Mhanghweni
11. Lefara
12. Zanghoma
13. Xithuve
14. Gavaza
15. Mafarana
16. Bonn
17. Sedan
18. Mulati
19. Mariveni
20. Bodweni
21. Julesburg
22. Muyakayaka

Miganga yo fana na va Burgersdorp, Julesburg, Coblenz, Bonn na Sedan i miganga leyi nga akiwa eka mapurasi lawa Hosi Muhlava a nga lo ma xava hi mali leyi a yi hlengeletile ku suka eka vanhu va yena leswaku va ta kota ku kuma ndhawu yo tshama. Hosi Muhlava u hundzile emisaveni hi lembe ra 1944 kutani n'wana wa yena wa mativula Oubaas James a fuma tani hi Hosi Shiluvana II. U fumile ku fika loko na yena a hundza emisaveni hi lembe ra 1961. Hosi Mpumulana Samuel (Muhlava II) loyi a nga vekiwa exitulwini xa vukosi hi lembe ra 1972 hi yena loyi a ha fumaka ku fikela namuntlha.

2.3 Nkoka wa vukosi bya ndhavuko eka mahanyelo ya masiku hinkwawo.

Eka nhlokomhakantsongo leyi hi ta languta nkoka wa vukosi bya ndhavuko eka mahanyelo ya masiku hinkwawo hi ku languta swiyenge swa vukhongereri, ndhavuko, dyondzo na rihanyo.

Laha mulavisisi u tihlanganisile na nkulukumba B.B.R Shiluvana hi siku ra 17 Sunguti 2013 emutini wa yena eNkowankowa ku burisana na yena tanihileswi a nga munhu loyi a nga na vutivi lebyi enteke mayelana na matimu ya ka Nkuna. Vona va pfunile swinene eka vuxokoxoko bya swiyenge leswi landzelaka:

2.3.1 Vukhongeri

Loko swi ta eka tlhelo ra vukhongeri tiko ra ka Muhlava ri le mahlweni swinene eka swa vukhongeri bya Xikreste. Vamuneri hi vona lava sunguleke vukhongeri bya vukreste exikarhi ka Vatsonga. Loko vamuneri va nga si fika etikweni ra ka Nkuna, Va-Nkuna a va tshembela eka swikwembu swa vakokwa wa vona ku nga swikwembu swa le hansi. A va tihanyela hi ku phahla va vulavula na vakokwa wa vona.

Muneri Paul Berthoud hi yena muneri wo sungula ku fika etikweni ra va Nkuna emalembeni ya va 1875. U fikile a kombela ku vula rito ra xikwembu exikarhi ka vona kutani va n'wi amukela. Mufundhisi Eugene Thomas hi yena a nga rhumeriwa ku ya sungula kereke eka Nkuna hi lembe ra 1886. Van'wana vaakatiko a va ehleketa leswaku vamuneri va ta va tekela tiko hikwalaho va kanakana ku va amukela. Hi twa va khongoteriwa hi muyimeri wa mfumo va ku:

Va ka Nkuna na n'wina Bakhaha mi nga chavi ku ta amukela vafundhisi mi ku va tele ku ta teka tiko hi mano, e-e, a swi tano. Vanhu lava i vafundhisi, va tele ku ta mi pfula mahlo, leswaku mi vona, va tele ku ta mi pfuna, leswaku mi hanya. Mi fanele ku va amukela hi ku tsaka. Loko mi teka leswi va nga ta mi dyondzisa swona, mi swi hlayisa ni ku swi tirhisa mi ta vona mi ta humelela, mi ta ya emahlweni, mi ta pfuneka, mi ta hanya swinene.

Hosi Muhlava Shiluvana u amukele vafundhisi etikweni ra yena, a tlhela yena hi yexe a tinyiketa eka Xikwembu. Eka Shiluvana (1958:84) hi twa yena Hosi Muhlava a ku:

Loko ndzi ri mina, ndzi tiboha ku tirhela Xikwembu vutomi bya mina hinkwabyo. Miringo yi tele emisaveni, tindlala, mavabyi ya vanhu ni swifuwo, mithelo leyo tika, eka hinkwaswo leswi, leswi antswaka i ku byarha hinkwaswo, hi yona miringo, hi to tindlela ta Xikwembu.

Hosi Muhlava u humesile miehleketo ya leswaku tiko ri hlenga mali leswaku ku ta akiwa yindlu ya Xikwembu. Yena tanihi murhangeri u sungurile a humesa homu kutani lavan'wana va landzela. Hosi Muhlava u ve a khuvuriwa hi muneri H.A. Junod hi ti 25 N'wendzambahala 1899 ku nga siku ra Khisimusi, ra ku tswariwa ka n'wana wa munhu Yesu Kriste. Eka Shiluvana (1958:88) hi twa muneri a vulavula na hosi emahlweni ka nhlengeletano a ku:

Wena hosi, tiva leswaku eku pfumeleni ka wena ni ku khuvuriwa ka wena i mhaka leyikulu ngopfu eka tiko ra wena. Ku tiyisela ka wena ni ku chivirika ka wena eku landza Hosi Yesu, hi laha u tibohaka ha kona, swi ta tisela etiko ra wena eminkateko leyi kulu ngopfu:kasi loko u tlhelela endzhaku ku nga ku landzula Hosi ya wena Yesu Kriste ni Xikwembu, hi leswaku u landzula ku hanya Vukriste, u ta va u kokela tiko ra wena makhombo.

Hambileswi Hosi Muhlava a tihlawulele ndlela ya vukriste a swi nga vuli leswaku u fularhele vanhu va yena lava nga pfumeriki, kambe yena a tivula “nkanyi wa le ndzilekanini” leswi a swi vula leswaku u tiyimiserile ku rhangela tiko ra yena hi ku tshembeka, lava nga pfumela ni lava nga pfumeriki ku fana.

Emikarhini yoleyo kereke leyi a yi kumeka eka Nkuna a yi ri kereke ya Maswisa ntsena (Swiss Mission). Loko nkarhi wu karhi wu famba tikereke tin'wana ti vile ti va kona kambe a ti nga amukeriwi emugangeni wa Muhlava Head Kraal entsindza, eka miganga leyin'wana a ti amukeriwa kambe entsindza a ku amukeriwa Swiss Mission ntsena tanihi kereke ya ximfumo ya mfumo wa ka Nkuna. Sweswi etikweni ra ka Nkuna vupfumeri byi le ka xiyimo xa le henhla swinene. Hi vona tikereke to hambana tin'wana to ho tumbuluka. Hi kuma tikereke to fana na va Apostolic Faith Mission, Assemblies of God, Emmanuel Assembly, Full Gospel, Zion Christian Church, International Pentecostal Holiness Church, ku hlaya tona i ku twa khwiri ku xurha. Mulavisisi u endzerile tihofisi ta mfumoxivongo ku ya burisana na matsalana nkulukumba Chauke mayelana na tikereke leti nga kona etikweni ra ka Muhlava.

Hambi kwale ntsindza tikereke tin'wana to fana na Apostolic Faith Mission, Christian Family Church se ta kumeka. Leswi swi komba leswaku vukosi bya ka Nkuna byi na mhaka na vanhu lava byi va rhangelaka. Hi ku navela ka vukosi a ku ri leswaku vanhu hinkwavo va nghena kereke ya Swiss mission kambe hi ku va vanhu va tsakela tikereke letin'wana vukosi byi va pfumelerile.

2.3.2 Dyondzo

Vurhangeri bya xintu byi na xiave lexikulu swinene eku hluvukiseni ka tiko hi tlhelo ra dyondzo. Tiko ra ka Muhlava ri le mahlweni swinene hi tlhelo ra dyondzo. Leswi swi tano hikwalaho ka hosi Muhlava wo sungula hikuva a a ri murhangeri loyi a tinyiketele ka timhaka ta dyondzo. Loko vamuneri va fika etikweni ra ka Nkuna hi lembe ra1875 kutani va amukeriwa, Hosi Muhlava u lo vtheta a tinyiketa etimhakeni ta dyondzo.

Mufundhisi Jonas Maphophe hi yena a nga tirha ntirho lowukulu wo dyondzisa Hosi Muhlava ku tsala no hlaya. Hi lembe ra 1898 Hosi Muhlava u yile exikolweni eThaba Nchu ku ya dyondza ririmi ra xibunu tani hi leswi se ku hlaya a swi kota. U tshamile kona nkarhi wo ringana lembe na nkarhinyana. Loko a ha lulamisa rendzo ro ya eThaba Nchu tani hi leswi vanhu a va nga si twisisa nchumu hi dyondzo a wo twa va gungula. Ntsan'wisi (1958:74) u ri:

Ku vulavula ku va kona hikuva vanhu, a va nga swi tivi leswi hosi a lavaka swona, naswona a va nga twisisi nchumu eka vona a ya ri mahlori, loko munhu a fanela ku tshika ku tiphina, a famba a hlupheka, yena a ri hosi. Munyama a wu ri wu kulu ngopfu; kasi ka yena a ku ri ni ku vonakala, a a vona ndlela ya yena swinene ku kotisa munhu loyi a fambaka ni nhlikanhi.

Hosi Muhlava a nga lo kuma dyondzo ntsena ivi swi helela kwalaho, tanihi murhangeri lonene hi vona a navela leswaku lavatsongo na vona va yi kuma leswaku tiko ri ta va na vumundzuku lebyinene. Ntsan'wisi (1958:74) u ri:

Hi lembe ra 1897, Hosi Muhlava a kombela leswaku ku va na xikolo xa vana va muti wa yena (varisi) xa madyambu. A aka yindlu, vana va sungula ku nghena, ntirho wu ya emahlweni, yindlu yi tala.

A swi helelanga eka ndyangu wa ka Muhlava ntsena, ku ve ku hamba ku khuweriwa leswaku vatswari va ntshuxa vana leswaku va ta exikolweni loko va huma ekuriseni. Tiko ra ka Nkuna ri ve ri pfuneka ngopfu hi xikolo lexi xa majaha.

Tiko ri vile na vavanuna vo dyondzeka lava tirheke hi matimba ku kurisa no hluvukisa tiko ra ka Nkuna. Xikolo lexi xa majaha a xa ha kotanga ku humelela ku ya emahlweni hikuva vadyondzisi va xona ku nga Maswisa va ve va karhatiwa hi mavabyi ya tinsuna ku nga Malariya. Ya va xanisile swinene, lavo tala va hundze emisaveni kutani lava poneke va tsutsumele etindhawini ta va Elim. Leswi a swi n'wi hetanga matimba hosi Muhlava hi tlhelo ro vona leswaku dyondzo i mhaka ya nkoka leyi faneleke ku yisiwa emahlweni.

U yile emahlweni ku tirha hi matimba kutani ku sunguriwa swikolo swa le hansi swa Bodweni eJulesburg, Muhlava eMuhlava Head Kraal, Khujwana eKhujwana, Mafarana eMafarana, Dan eDan na Mariveni eMariveni. Leswi hi swona swikolo swa ntlanu swo sungula laha tikweni ra ka Nkuna.

Hi ku famba ka nkarhi, miganga hinkwayo ya tiko ra ka Muhlava yi kumeke yi ri na swikolo swa tidyondzo ta le hansi na swa tidyondzo ta sekondari leswi nga na ndhuma, leswi humelerisaka swidyondzeki swa xiyimo xa le henhla swinene. Swidyondzeki swo huma etikweni ra ka Nkuna a hi nga swi hetu hikuva i matutu vana va Ntavasi kambe hambu swi ri tano hi ta ringeta ku languta swimbirhi swinharhu:

2.3.2.1 Matimu ya swidyondzeki swin'wana swa ka Nkuna

1. H.W.E NTSAN'WISI

Hudson William Edison u velekiwile hi siku ra 11 Mawuwana 1920 emugangeni wa ka Shiluvana etikweni ra ka Muhlava. U ngenile xikolo ku fika laha a nga kuma xitifikhethi xa ntangha tsevu. Xitifikhethi xa matiriki u xi kumile hi ku tidyondzisa. U tokotile tidyondzo ta yena ta vudyondzisi ekholichini ya Lemana. Ntsan'wisi u kumile digiri ya yena ya BA na ya MA hi 1962-1965 eyunivhesiti ya Afrika-Dzonga.

Ntsan'wisi u vile a kuma mpfuno wa timali ta swa dyondzo kutani a ya dyondza eyunivhesiti ya Georgetown eWashington DC na Hartford Seninary, Connecticut, USA ku ya tokota hi swa tindzimi. Loko a vuya u fikile a tirha tani hi mudyondzisi eEmmarentia High School eBelaBela. Ku suka kona u yile a ya sungula swikolo swa Shiluvane secondary na Bokgaga High school tani hi nhloko ya xikolo.

Hi lembe ra 1965 u vile mukamberi eka tisekete ta swikolo swa Polokwane-Lowveld na Zoutpansberg-Sibasa. Endzhaku ka sweswo u vile muleteri eUniversity College of the North leyi namutlha yi tivekaka tanihi Yunivhesiti ya Limpopo. Kona u tlhele a va profesa na "dean" eka ndzawulo ya tindzimi ta Afrika. U vile xandla xa president wa Transvaal African Teacher's Union. Hi tlhelo nkulukumba Ntsan'wisi u vile mutsari wa xiyimo xa le henhla.

U tsarile matsalwa lawa ya katsaka *Masungi m'fana ka Mashele, Vutlhari bya Vatsonga, Makombandlela* na tin'wana.

Hi malembe ya 1966-1968 u rhendzelekile na matiko ya Yuropo na Amerika a ri karhi a vulavula eka tinhlengeletano to hambana. Hi lembe ra 1985 u hloniphiwile hi digiri ya vudokodela bya "Administration" hi yunivhesiti ya Limpopo. U vekiwile tani hi holobyenkulu wa tikoxikaya ra Gazankulu hi 1969. Hi lembe ra 1985 u amukerile ku va hosi ya tiko ra Majeje. Nkulukumba Ntsan'wisi u hundzile emisaveni hi siku ra 23 Nyenyankulu 1993.

2. S.L.E MGIMETI

Mulavisisi u endzerile nkulukumba Mгимeti emutini wa yena eXithuve hi siku ra 12 Sunguti 2013 ku burisana na yena hi matimu ya yena. Samson Lambert Elson Mгимeti u tswariwile hi siku ra 25 Nyenyankulu 1929 eNdzambyana (Burgersdorp) etikweni ra ka Muhlava. U dyondze tidyondzo ta le hansi eRita emalembeni ya 1945 ku fika 1950. Ntangha A na B u nghanile lembe rin'we na ntangha 2 na 3 u nghanile lembe rin'we hikuva a yisiwa emahlweni lembe ri nga si hela hikwalaho ka vutlharhi bya yena byo hlamarisa.

Tidyondzo ta sekondari u ti dyondzile eka Shiluvana emalembeni ya 1951 ku fika 1953 loko a pasa J.C ya yena. Matiriki yona u yi endlile hi 1960 hi ku tidyondzisa.

Mgimeti u thwaserile vudyondzisi eWelber Force (JHB) hi malembe ya 1954-1955. BA u yi kumile eYunivhesiti ya Afrika-Dzonga hi 1975. U tirhile eswikolweni swo hambanahambana tani hi mudyondzisi hi 1956-1967. Hi lembe ra 1968 u ve yena nhloko ya xikolo wo sungula wa xikolo xa Phangasasa. Hi 1969-1974 u tirhile tanihi muleteri ekholichi ya Tivumbeni. Hi malembe ya 1975 na 1976 u sungurile swikolo swa Munghena na Gwambeni hi ku landzelelana. U vile nhloko ya xikolo na "superintendent" exikolweni xa Giyani High hi 1977-1980. U vile mukamberi eMhala Circuit hi 1981-1982. Emalembeni ya 1983-1993 u tirhe tani hi mukamberi eka tisekete to hambanahambana.

U vile dayirekitara eka swifundza swa Giyani na Phalaborwa. Hi 1995-1997 u tirhile tani hi mutokoti eka swa dyondzo eTzaneen na Pietersburg. Eka nhlango wa vakamberi wa Gazankulu a ri mufundhisi ku sukela hi 1982 ku fika hi 1995. U tirhile tanihi muhundzuluxi epalamendhe ya Giyani hi 1982-1990. U vile un'wana wa varhumiwa eka CODESA hi 1991-1993.

3. S.J MALUNGANA

U velekiwile eSedan eka Muhlava hi siku ra 9 Dzivamusoko 1947. Endzhaku ka loko a pasile ntangha ntsevu eMhahala le Phalaborwa hi xiyimo xo sungula, u yile eMaripi High School laha a paseke kona matiriki. Vuthicara bya J.S.T.C u byi dyondzerile eTivumbeni hi malembe ya va 1973-1974.

U pasile BA na BA Hons eYunivhesiti ya N'walungu hi 1985 na 1987. U tlhele a tlhandlekela hi MA na D Litt et Phil. hi lembe ra 1989 na 1994 hi Xitsonga handle ko dzabela. Malungana i mutsari wa xiyimo xa le henhla. U tsarile matsalwa yo hlaya yo fana na *Mina ndzi vurile* (2002).

Hi 1993-1995 u vile nhloko ya xikolo xa Xitsikixana eka Muhlava. Hi ku hela ka lembe ra 1995 u thoriwile ku va musimeki ni murhangeri wa ndzawulo ya Xitsonga eYunivhesiti ya Venda. Malungana u vile mukamberi wa maphepha ya xikambelo xa gireyidi 12 nkarhi wo leha. U tlakusiwile a va profesa tlhelo "internal moderator" wa xikambelo xa kharikhulamu leyintshwa ya NCS loko a nga si lova.

4. B.K.M MTOMBENI

Benneth Keats Mpilele Mtombeni u velekiwile emugangeni wa Burgersdorp etikweni ra ka Muhlava hi siku ra 14 N'wendzambahala 1926. U sungurile xikolo eka Shiluvana hi lembe ra 1936, endzhaku a ya tirha eJoni laha a nga pasa kona "junior certificate" na matiriki hi ku tidyondzisa. U pasile tikhoso ta 16 eYunjvhesiti ya Afrika-Dzonga kambe a nga kumi digiri hikwalaho ka ku va ti nga hlawuriwanga hi mfanelo.

U vile xirho xa komitinkulu ya Byuro ya Xitsonga laha a ri mutshamaxitulu wa xikomitana xa tibuku. Mtombeni a nga lo dyondza ntsena, kambe a tlhela a ri na nyiko yo tsala tibuku. Tsalwa ra yena ro sungula i ntlangu wa *Malangavi ya mbilu* (1966). Wu landziwile hi novhele ya *Mibya ya nyekanyeka* leyi nga tlhomiwa risiva eka mphikizano wa matsalwa ya tindzimi ta Xintima hi 1966. Matsalwa ya yena man'wana i mitlangu ya *Mihizo ya kayivela* (1974), *Vuhlangi bya vuhlangi* (1973), novhele ya *Ndzi tshikeni* (1973), *Matshopetana ya tindzumula* (1977), *Ndzhaka ya vusiwana* (1973) na *Mavala ya yingwe* (1974). Switlhokovetselo swin'wana leswi a swi tsaleke swi katsiwile eka *Swihlenge swa Vatsonga*. U lovele exibedhlele xa Thembisa hi 1976 endzhaku ka mavabyi ya nkarhinyana kutani a lahliwa eswirhapeni swa le Atteridgeville ePitori.

5. F.A THUKETANA

Mulavisisi u endzerile nkulukumba F. A Thuketana ku burisana na yena hi matimu ya yena hi siku ra 9 Nyenyenyana 2013.

Felix Alloys Thuketana u velekiwile hi ti 5 N'wendzambahala 1933 eBurgersdorp eka Muhlava. U ngenile xikolo eLady Selborne ePitori laha tata wa yena a a ri mufundzhisi wa kereke ya Swiss Mission.

U dyondzerile vuthicara ekholichi ya Lemana hi 1953. U sungurile ku tirha efemeni ya Light Industry ePitori. Hi lembe ra 1956 u thoriwile tanihi mudyondzisi exikolweni xa Bodweni eka Shiluvana, hi 1969 a tirha eShiluvana Primary leyi namuntlha yi tivekaka tani hi Timangeni Primary. Hi 1964 kereke ya Swiss Mission yi n'wi rhumele eZambia eMindolo laha va nge hi le Ecumenical Centre ku ya dyondza Christian Writing. Kona u fike a va xirho xa nhlango wa vatsari lowu a wu vuriwa Christian Writers Fellowship of Africa eKitwe. Hi lembe ra 1976 u tlakusiwile ku va nhloko ya xikolo xa Gavaza Combined ku fikela loko a ya ekuwiseni hi 2007.

Thuketana u nyikiwile swinene loko swi ta eka timhaka ta vutsari. Nyiko leyi yi tikombisile loko a karhi a kula hikuva a ri munhu loyi a rhandza ngopfu ku hlaya no tsala switori hi tikhatuni leswi a swi hlayela vanghana va yena.

U sungurile phephahungu leri a ri tiveka hi vito ra Pusela. Eka phephahungu leri a ku ri yena muhlengeleti wa mahungu, ku va yena muhleri, ku va yena muteki wa swifaniso ku tlhela ku va yena mudirovi wa tikhatuni. U hundzuluxile tibuku leti landzelaka ku ya eka ririmi ra Xitsonga: *Kheleni ra tihele, Hanyelo ra mukriste, Mayana ku hanana, Ndzi rhandze nhwana, Ndzi rhandze jaha* xikan'we na bibebe ya Xirhoma leyi vitaniwaka *Apocrypha/Deuteronomical*. Hi yena mutsari wa matsalwa ya: *Xisomisana* (1969), *N'waninginingi ma ka tindleve*, *Ndzi ngo tinciki* (1987), *N'wambilu makokorho* (1991) xikan'we na *A hi fambe m'ghaname* (2011).

U vile xirho eka xikomitana xa matsalwa xa Sasavona laha a tirha ku hlela matsalwambisi hinkwawo loko ya nga si kandziyisiwa. Nakambe u vile xirho xa huvo ya ririmi ra Xitsonga eka xiyenge xo hlela matsalwa. Ntirho wo hundzuluxa Apocrypha wu n'wi pfulerile tindlela to endzela tiko ra Israel hi lembe ra 1977. U hloniphiwile hi masagwadi ya SALA Literary Lifetime Achievement Award na Mama Beka Community Award.

6. T.T MBOWENI

Tito Titus Mboweni u tswariwile hi siku ra 16 Nyenyankulu 1959 eBodweni etikweni ra hosi Muhlava. Tidyondzo ta le hansi u ti endlile exikolweni xa le hansi xa Bodweni na ta sekondari eDumela kutani a kuma xitifikheti xa matiriki eBankuna.

U endlile tidyondzo ta yena ta BCOM eYunivhesiti ya N'walungu hi malembe ya 1979-1980 kambe a nga hetu hikuva a yile evuchavelahwahwa eLesotho. U fikile kona a tikatsa eka vandla ra African National Congress. Hi lembe ra 1985 u pasile "Bachelor of Arts degree in Economics and Political Science" eYunivhesiti ya Lesotho.

U pasile digiri ya "Master of Arts in development economics" ku suka eYunivhesiti ya East Anglia eNghilandi. Mboweni u vile holobye wa mitirho hi 1994 eka khabinete ya nkulukumba Mandela. U tirhile swinene eka vandla hi tlhelo ra milawu ya swa ikhonomi. Hi 1995 u vile un'wana wa swirho eka World Economic Forums Global Leaders of Tomorrow. U thoriwile tanihi mutsundzuxi wa gavhenara wa Banginkulu ya Afrika-Dzonga hi Mawuwana 1998. Hi Mhawuri 1999 u ve a thoriwa tanihi mugavhenara.

U fundziwile ku va phurofesa eYunivhesiti ya Afrika-Dzonga hi 2000-2003. U tlhele a fundziwa hi Yunivhesiti ya Natala hi digiri ya vudokodela bya "Economics" hi 2001. U hlawuriwile ku va mukhanselara wa Yunivhesiti ya North-West ku sukela hi siku ra 23 Nyenyenyana 2002. Yunivhesiti ya Stellenbosch yi n'wi thorile tanihi "Professor Extraordinary in Economics" ku sukela hi siku ro sungula ra Dzivamusoko 2002 ku fika 31 Nyenyankulu 2005. Sweswi i mutshami wa xitulu wa AngloGold Ashant.

7. M. L MUSHWANA

Mabedhle Lawrence Mushwana u velekiwile hi lembe ra 1948 eBodweni eka Muhlaba exifundzheninkulu xa Limpopo. Mushwana u sungurile tidyondzo ta yena ta phurayimari kwale Bordeaux. Tidyondzo ta yena ta matiriki u ti pasile hi lembe ra 1971 exikolweni xa le henhla xa Bankuna kwale ka Nkuna.

U sungurile ntirho wa yena hi lembe ra 1972 tanihi muhundzuluxi ekhoto ya majisitarata wa Mhala eBushbuckridge kutani endzhaku ka malembe manharhu a va muchuchisi. Hi lembe ra 1973 u titsarisile na Yunivhesiti ya Afrika-Dzonga ku endla diploma ya swa nawu hala tlhelo a ri karhi a endla tikhoso ta nawu. Hi lembe ra 1977 se a tlakukile ku va majisitarata loyi a tirhela etindhawini ta Malamulele, Ritavi, Giyani na Mhala. Hi lembe ra 1986 u ve a tshika ntirho hikwalaho ka ntshikilelo wa swa tipolitiki a ri nhloko ya majisitarata. U ve a tlhelela exikolweni ku hetisisa ku navela ka yena ko va muyimeri wa vanhu. Ku navela loku ku pfuxiwile ngopfu hi ku vona ku kayivela ka vayimeri va Vantima. Loko a ri kwale Yunivhesiti ya Zululand a dyondza a ri karhi a dyondzisa "commercial law". EYunivhesiti ya Afrika-Dzonga u kumile digiri ya B Juris kasi na Zululand u kumile tidiploma timbirhi na digiri ya LLB.

U kale a khomiwa ku ringana kambirhi ehansi ka mfumo wa xihlawuhlawu. U vile a amukeriwa tani hi muyimeri wa nawu ehubyeni ya le henhla ya Afrika-Dzonga kutani a tisungulela wa yena ntirho hi lembe ra 1992. Mushwana u vile na xiave xikulukumba eka mfumo wa Afrika-Dzonga. U rhangerile mapfumba yo tala tani hi murhumiwa wa mfumo a tlhela a tirha eka tikomiti to hambana ta palamende. U tirhile hi matimba eku tumbuluxeni ka vumbiwa ra tiko na ku va a ri yena museketeri wa mutshami wa xitulu wa huvo ya swifundzha. Hi lembe ra 2002 u amukerile xitulu xa musirheleli wa vaaki (public protector) wa tiko laha na kona a nga tirha hi matimba. Namuntlha Mushwana u tirhana na hofisi leyi langutaneke na ndzima ya vumbirhi ya vumbiwa ra Afrika-Dzonga laha va kongomaneke na ku xiyisisa timfanelo ta vanhu laha tikweni na le misaveni hinkwayo. U vekiwile ku va mutshami wa xitulu eka komiti leyi hi lembe ra 2013.

Mushwana hi un'wana exikarhi ka vanhu lava nga tatiki xandla lava kotaka ku vulavula khumen'we wa tindzimi ta Afrika-Dzonga handle ko tilumaluma ku nga: Xibunu, Xinghezi, Xitsonga, Xisuthu, Xizulu, Sepedi, Xiswazi, Xixhosa, Xivenda, Xindevele na Xitswana. Vuxokoxoko byi kumiwile na hi ku yingisela nongonoko wa Mikondzo ya tinghwazi eka munghana lonene lowu haxiwaka hi mufundhisi Strike Manganyi hi siku ra 24 Nyenyankulu 2013.

8. M.P SHILUBANA

Vuxokoxoko lebyi byi kumekile hi ku va mulavisisi a endzerile nkulukumba Shilubana B.M makwavo wa M.P Shilubana ekaya ra yena eNkowanowa hi siku ra 19 Sunguti rona lembe leri ra 2013. Muhlava Paul Shilubana u tswariwile emugangeni lowu a wu vitaniwa Phusela lowu a wu ri ekusuhi na doroba ra Tzaneen loko va nga si rhurhisiwa. U velekiwile hi siku ra 24 Nyenyenyana lembe ra 1948. Tidyondzo ta yena ta phurayimari u ti sungurile exikolweni xa Muhlaba lexi kumekaka eMuhlaba Head Kraal. U ngenile na le tiphurayimari ta Mater Dolorosa eMbabane na Christ the King eHlatikhulu. Tidyondzo ta sekondari u ti endlile exikolweni xa le henhla xa vafana xa Salesian eManzini eMpumalanga laha a nga pasa O-Level ya yena.

U yisile tidyondzo ta yena emahlweni etiyunivhesiti ta Botswana, Lesotho, Swaziland na Edinburgh eScotland laha a nga thwasela swa nawu (LLB) hi lembe ra 1975. U sungurile ku tirha tanihi muavanyisi eMbabane, a ya eBotswana na kwala Afrika-Dzonga. Hi lembe ra 2002 u thwaserile swa xibalo eyunivhesiti leyi a yi tiveka tanihi Rand Afrikaanse Universiteit.

U tirhile tanihi muyimeri wa nawu eka phurayivhete ku ringana malembe ya makumenharhu. U tirhisaniile na vayimeri va nawu van'wana vo tiveka swinene kwale Swaziland, Botswana na kwala Afrika-Dzonga. U vile mutshami wa xitulu wa Law Society, a va muavanyisi wa huvo leyi tlakukeke ya Swaziland, a va xirho xa huvo ya nhlango wa tikereke, a va mutsundzuxi wa swa nawu wa kereke ya Catholic kwale Swaziland, a va mukhomixinari wa "small claims court" eNasipoti a tlhela a va un'wana wa swirho leswi sunguleke nhlango wa swa nawu wa SADC. Muxaka wa ntirho wa yena na ku tiyimisela ka yena swi kombisile handle ko kanakana leswaku Muhlava a a ri munhu loyi a tekela enhlokweni ngopfu vutomi bya vanhu na timfanelo ta vona.

Leswi a swi endla leswaku nkarhi wun'wana a tikuma a nga twisisani kahle na mimfumo. Muhlava Paul Shilubana u hundzile emisaveni hi siku ra 13 Dzivamusoko 2012.

2.3.3 Rihanyo

Rihanyo lerinene i xikombiso xa vutomi lebyinene exikarhi ka vanhu ni vurhangeri lebyi khathalelaka vanhu. Hosi Muhlava a a khome tiko ra ka Nkuna tanihi ndyangu wa yena, loko vanhu va yena va hlaseriwa hi mavabyi na yena a nga tsaki. Hi swona swi endleke leswaku a ta ni miehleketo yo akiwa ka xibedhlele xa ka Shiluvana ku nga xona xibedhlele xo sungula ematikweni hinkwawo lama akelaneke na tiko ra Hosi Muhlava.

Laha hi kona laha loko vaakatiko va nga tiphi mni a va ya kona ku ya hlangana na madokodela yo hambanahambana na vaongori ku va pfuna no va nyika mirhi yo horisa swivavi swa vona. Exibedhlele xa ka Shiluvana a ku nga pfuneki vaakatiko va ka Nkuna ntsena kambe a ku pfuneka na vanhu vo huma ematikoakelana hambu ku ri matiko lama nga le kule, a va ta ku ta tshunguriwa mavabyi yo hambana.

Vaongori na madokodela lava a va tirha exibedhlele a va nga ri vaakatiko va ka Nkuna hikuva vaakatiko va ka Nkuna a va ri hava dyondzo. Madokodela a va ri valungu kasi vaongori a va ri vavasati vo huma eMakotopong. Varhangeri va ka Nkuna va ve va hlamala ku vona vavasati vo dyondzeka kasi vona a va swi teka ku lava fanelake hi dyondzo i vana va majaha.

Leswi Hosi Muhlava a a ri munhu loyi a rhandza leswinene u ve a teka vanh'wanyana vanharhu va yena a va rhumela exikolweni leswaku va ta dyondzela vuongori na vona. Vona a va ri manana Amelia Mihloti Baloyi, Alinah Mativandlela na Norah Monyayi. Vamanana lava va yile eElim Hospital va ya tokota kona tidyondzo ta vona ta vuongori. Vamanana lava va ve ni xiave xikulukumba eku hluvukiseni ka tiko ra ka Nkuna hi tlhelo ra swa rihanyo. Hikokwalaho ka ntirhisano lowu nga kona exikarhi ka mfumo wa le xikarhi na vukosi bya ka Muhlava ku ve ku akiwa xibedhlele lexikulu xa Banana (Letaba Hospital).

Namuntlha emigangeni hinkwayo ya ka Nkuna ku na tliniki. Laha vaaki va nga kotiki ku fikelela, vaongori va va endzela hi swibazana hi masiku yo karhi.

Ndyangu wa ka Muhlava a wu ri ndyangu lowukulu swinene. Loko ko tshuka ku va na wansati loyi a langutelaka n'wana, Hosi Muhlava hi yexe a hlawula wansati loyi a nga ta n'wi hlayisa. Tanihi leswi khale a ku hanyiwa hi ku rima, yena a nga ta ya emasin'wini, a ta tshama a langutela muyimana. Hi siku leri landzelaka a ta kombela un'wana a sala na muyimana, swi va tano ku fikela loko muyimana a ta titshunxa.

Loko mfumo wu tisa tiphorojeke to dyondzisa vanhu mayelana na swiyenge swo hambana swa rihanyu, vukosi bya ka Nkuna byi va amukela hi mavoko mambirhi va tlhela va nyikiwa tindhawu laha va nga ta tirhela kona. Hi na tiphorojeke to fana na va Love Life laha vantshwa va lemukisiwaka hi mavabyi yo hambana lama nga na nghozi, ngopfungopfu HIV/AIDS. Vantshwa va dyondzisiwa ku va na vutihlamuleri ehenhla ka vutomi leswaku va ta hanya nkarhinyana wo leha.

Nhlangano wun'wana lowu tirhaka ngopfu eka timhaka ta rihanyu etikweni ra ka Muhlava i *Human Resource and Social Information Centre* (HURESIC). Lowu i nhlangano lowu nga ri ki wa mfumo lowu nga kongomana na ku pfunana na vantshwa lava nga tirhiki. Vantshwa va leteriwa eka swiyenge swo hambana swa mitirho ku katsa no tisungulela swibindzwana swo tihanyisa. Nhlangano lowu nga ri ki wa mfumo wa Choice na wona wu fikile eka Nkuna va kombela ku va na xiave eku hlulukiseni ka rihanyu ra vanhu hi kwalomu ka malembe ya va 1990.

Hi siku ra 14 Mawuwana 2013 mulavisisi u endzerile emugangeni wa Sasekani laha a nga ya burisana na mutirhi wa le ka Choice yena manana Rosemary Nkhwashu. Manana Nkhwashu va pfunile swinene hi ku nyika vuxokoxoko bya xiphemu lexi xa ndzavisiso.

Tanihi leswi hosi Muhlava a rhandzaka nhluvuko a nga nonohanga, u va nyikile mpfumelelo wo tirha exikarhi ka vanhu va yena ku va hlukisa. Kona hi vonile va hlengeleta vavasati lava va nga tirheki va va dyondzisa ku hlayisa vavabyi lava kumekaka va ri emakaya, ngopfungopfu vavabyi va rifuva.

Va leteriwa ku famba hi miganga hinkwayo ya tiko ra ka Muhlava va pfuxela vavabyi lava va ri karhi va va hlohletela ku n'wa maphilisi lava va nyikeke hi dokodela no tlhelela exhibedhlele loko nkarhi wa kona wu fikile. Tanihi leswi hi swi tivaka leswaku ku va munhu a ta hola eka vuvabyi bya rifuva u fanele ku teka maphilisi ku fikela ntsevu wa tin'hweti.

Vavabyi lava va tshuxiwa eswibedhlele kutani va nyikiwa mirhi leswaku va ya nwa va ri emakaya ya vona. Ndzavisiso wu vula leswaku vanhu lava vo tala va vona a va hundza emisaveni hikuva va fika emakaya va nga landzeleli swiletelo swa madokodela. Kutani vavasati lava va pfuna ku va va langutela vavabyi lava ku va va fika emakumu ka nkarhi lowu vekiweke. Loko munhu a mukisiwa ku suka exhibedhlele, vuxokoxoko bya yena byi tekiwa byi yisiwa etlilini ya le kusuhi na laha a tshamaka kona kutani vavasati lava va ta n'wi landzelerisa ku suka kona. Leswi swi pfunile swinene hikuva loko ku tlhela ku endliwa mindzavisiso ku kumekile leswaku nhlayo mafu lama vangiwaka hi mavabyi ya rifuva ya hungutekile swinene naswona na yona nhlayo ya rifuva ra MDR na HDR ya hungutekile swinene.

Hi ku tirhisana na nhlango wa Choice hi vonile na Yunivhesiti ya Kwazulu Natal na yona yi nghenelela hi ku va letela ku hlayisa vatsoniwa, vana lava va karhathiwaka hi vuvabyi bya HIV/AIDS, swisiwana, lava xanisiwaka emindyangwini na lava karhathiwaka hi mavabyi ya nhloko. Hi ku pfunana na Yunivhesiti ya Wits vanhu lava va dyondzisiwa ku famba va tisa ntshembo eka vanhu lava, no va hlohletela ku tiendlela swilo handle ko yimela ku endlela hi van'wana. Lava va karhathiwa hi vusiwana va va pfuna ku va va fikelela mpfuno lowu humaka ka mfumo hi ku tirhisana na tisojaliweka "social workers".

Loko vanhu lava va nga si ya lemukisa tiko a hi vona vanhu va ringeta hi matimba ku tirhela vatsoniwa, kambe siku va tsandzekaka vatsoniwa a va ta tshama na ndlala, torha na thyaka. Kambe va pfunekile swinene hi ndlela yo kota ku tiendlela swilo swo fana na ku tiswekela, ku tibasisela no tibasisa.

Mihlangano leyi hi ku pfumelelana na vukosi swin'we na mfumo yi kotile ku pfuna vanhu va tiko hi ku phakela swakudya eka tindhawu leti vitaniwaka Dropping Centre. Laha hi laha mfumo na mihlangano yin'wana va nyikelaka swakudya, kutani swi swekiwa kutani vana lava pfumalaka ni lava feruweke va ta va ta dya, mpundzu nhlikanhi na madyambu.

Vana lava va tlhela va ta va ta pfuniwa hi mitirho ya le xikolweni leswaku hambu lava pfumalaka vapfuni emakaya va tikuma va nga ri na ku tikeriwa. Tindhawu leti ta ku nyika vana na vadyuhari swakudya ta kumeka emigangeni yo tala ya tiko ra ka Nkuna xikombiso: Mpfunano eka Muhlava, Andzisani eSasekani, Nhlayiso eDan na tin'wana to tala.

Manana un'wana wo huma eka nhlangano wa Choice u tile na mhaka ya leswi vuriwaka Scout. Mhani loyi u huma Australia naswona vito ra yena i Louise Batty. Scout i tidyondzo leti kumekaka emisaveni hinkwayo leti kongomaneke no pfuna vantshwa ku kula hi ndlela leyinene emiehleketweni, emirini na le moyeni leswaku va va xiave xa nkoka etikweni. Laha vana va avanyisiwa hi mitlawa ku ya hi malembe ya vona kutani va nyikiwa tidyondzo leti. Va malembe ya ku sukela ka nkombo ku ya eka malembe ya khumen'we va vuriwa laswaku i tiCub, va malembe yo sukela ka khumembirhi ku fikela ka khumenhungu i va ntlawa wa tiScouts kasi va malembe ya khumenhungu ku fika ka makumembirhintlhanu va wela ka ntlawa wa tiRovers.

Tidyondzo leti ta pfuna swinene hikuva ti endla leswaku lavantshwa va tikuma va ri karhi va endla swin'wana va va kule na timhaka ta swipyopyi na swidzidziharisi. Va tikuma va lawuleka eka mahanyelo ya vona no fikelela milorho ya vona ya vutomi.

Va tlhela va tikuma va sirheleleka ka timhaka ta mavabyi hikuva va dyondzisiwa ku ka va nga tinghenelerisi eka timhaka ta masangu va ha ri vatsongo no tisirhelela. Vantshwa lava va leteriwa na le timhakeni ta mitirho no pfuniwa ku fikelela tibasari to yisa tidyondzo ta vona emahlweni. Sweswi ku na vantshwa vo tala lava nga humelela evuton'wini na le tidyondzweni hi ku pfuniwa hi tona tidyondzo leti.

Scout a yi pfuni eka lavantshwa ntsena, kambe yi pfuna na le ka vatswari lava pfunaka vana lava va kuma vutivi hambu mali yo tihanyisa vona na mindyangu ya vona. Hi ndlela leyi ikhonomi ya tiko ra hina ya kula. Ku na nkarhi lowu ku +hlengeletiwaka tindhuna hinkwato ta miganga ya tiko ra ka Nkuna ti ta lemukisiwa hi swiphiso leswi vantshwa va hlanganaka na swona na tindlela leti va nga ti tirhisaka ku pfuna vana lava ku humelela. Loko va leteriwile va teka hungu va famba na rona emigangeni ya vona va ya dyondzisa vanhu va vona.

2.3.4 Ndhavuko

Mfuwo wu komba vutshila na vutlharhi bya rixaka kasi ndhavuko hi leswaku vutshila na vutlharhi lebyi swi fanele swi hundziseriwa emahlweni ku ya hi rixaka, swi nga pfumeleriwi leswaku swi nyamalala. Vukosi bya ndhavuko byi na xiave lexikulu swinene loko swi ta eka timhaka to hlayisa mfuwo na ndhavuko. Hi byona lebyi nga na vutihlamuleri lebyikulu byo vona leswaku vanhu a va lahlekeriwi hi mfuwo na ndhavuko wa vona. Hambileswi Muhlava a ri hosi ya mukriste hi vonile a tekela enhlokweni timhaka ta ndhavuko na ku yingisa loko lavakulu va n'wi tsundzuxa. Tanihi leswi a pfumerile, a tibyerile leswaku yena u ta tshama na nsati un'we yena nkosikazi Gavaza kasi ndhavuko wa Vatsonga hi leswaku hosi yi fanele ku teka vavasati vo tala ku va ndyangu wu ta kula. Endzhaku ko tsundzuxiwa hi lavakulu Muhlava u ve a ya emahlweni no hlayisa ndhavuko wa yena hi ku teka vavasati vo tala. Van'wana va vavasati va yena a ku ri Katrina N'wa-Philipi, Sevengwana N'wa-Ridonga, Ndlovukazi N'wa-Cata na van'wana vo tala.

Hi nkarhi lowu nkulukumba B.B.R Shiluvane a a ri mutshami wa xitulu wa huvo ya vukosi, u swi kotile ku fikelela varhangeri vo fana na va Sankie Mthembu Mahanyele, Mosiuoa Patrick Lekota, Zanele Mbeki, Richard Baloyi hambu ku ri nkulukumba Jacob Zuma nkarhi lowu a ha ri museketeri wa president Thabo Mbeki. Loko va endzile va kuma nkarhi wo tikombelela ku hlawuriwa no khorwisa vanhu leswaku vona hi vona varhangeri va ntiyiso hi ku va nyika switshembiso swo hambana. Swin'wana switshembiso swa fikeleriwa kasi swin'wana do!

Loko Jacob Zuma a endzerile eka Muhlava, u fikile a tshembisa patu ra xikontiri leri thumaka patu ra R36 na le ntsindza, leswi swi humelele hi swi vona hi mahlo hi tlhela hi rheta hi kona loko hi endzela entsindza kumbe ku ya ePetanenge. Mfuwo na ndhavuko wun'wana lowu hi nga wu humelerisaka eka mfumo wa ka Nkuna i ndhavuko wa ku kurisa vuxaka no tshama swin'we. Tindhuna ta hosi na vakulukumba va lulamisa xirhwalo lexi ku nga vaka byalwa kumbe vukanyi kutani va veka siku ro ya hlangana. Ku ta lulamisiwa swakudya entsindza va hlangana va n'wa, va dya, va dya mabulu va tlhela va cina va tiphina. Loko va hetile va tihangalekela va tiyela emakaya hi ku rhula ku ri hava pho wa nhonga.

Tindhuna ta siyerisana ku yisa swirhwalo entsindza kutani swi endla leswaku entsindza ku tshama ku ri karhi ku nyakaza, ku ri hava xivundza. Ndhavuko wo tshama swin'we wu vonakala nakambe hi mikarhi ya xirimo. A ku ta vitaniwa tsuma ku ta rima nsimu ya hosi (dzundze). Vanhu a va ta hi xitalo ku ta rima kumbe ku hlakula handle ko hakeriwa. A vo swekeriwa swakudya na swakunwa va tirha va ri karhi va yimbelela va tidyela mabulo na ntirho va nga wu twi. Hi nkarhi wa ntshovelo vaakatiko va sweka swakudya swa xintu swo fana na xibase (vuswa bya mavele), tihove, tshopi, xinghwimbi, xiendlahivomu, xigume na swin'wana swo tala, swi rhwariwa swi yisiwa kwale ntsindza ku ya hlengeletaniwa ku dyiwa.

Loko ku ri na timhaka leti faneleke ti vulavuriwa ehubenyi a ku tlhaviwa homu kutani vavanuna lava tengaka timhaka va ku loko va heta ku tenga va tshama hansi va tidyela nyama va titsakerile.

Leswi a swi ri na nhlohotelo lowunene eka vavanuna lava hikuva a swi endla leswaku va nga xwi ehubyeni hikuva a va tiva leswaku va ta vuya makhwiri ya tele.

Ndhavuko wa vunene, ku tshembeka no tirhela van'wana handle ko hakeriwa eka matimu ya vukosi bya ka Nkuna hi nga wu landzelerisa ku ya fika eka nkulukumba Mgevisa Mankhelu Shiluvana. Nkulukumba loyi a ri n'wana wa hosi Shiluvana wo sungula, makwavo wa hosi Muhlava wo sungula. A a ri yena lonkulu eka hosi Muhlava kambe a a nga ta va hosi hikuva a nga tswariwanga hi mana wa tiko. Loko hosi Shiluvana wo sungula a hundza emisaveni, hosi Muhlava a ha ri ntsongo tanihi laha hi tweke ha kona. Buti wa yena Mugevisa Mankhelu u swi kotile ku n'wi khomela vukosi bya yena a kondza a kula.

U swi kotile ku hlengeletela hosi rifumo ra yona hi ku tshembeka handle ko tilavela swa yena. Loko a ha khomerile, a nga rivali ku tshama a ri karhi a tsundzuxa tiko hi hosi ya vona leyi a ya ha kula ku nga Muhlava. Loko nkarhi wo Muhlava a teka vukosi a ku kalanga ku va na madzolonga tanihi leswi hi swi twaka no swi vona kun'wana. Mankhelu u lo teka vukosi a byi tlherisela ka vini hi malwandla. U tlhele a teka nkarhi wa yena ku dyondzisa makwavo timhaka ta vukosi no n'wi hlayisa. Eka mhaka leyi, hi nga vona ntiyiso wa xivuriso xa Vatsonga xa leswaku Mutsonga i Mutsonga wo chava ku tsongola swa vanhu.

Ndhavuko lowu i ndhavuko wa Vantima hi ku angarhela ku nga ri Vankuna ntsena. Leswi swi vonakile hi ku hetiseka, swi hlalela hi misava hinkwayo loko swi ta va swi endliwile hi nkulukumba Mandela. Hi nkarhi wa xihlawuhlawu nkulukumba loyi u khomiwile a xanisiwa hi tindlela to hambanahambana hikwalaho ko lwela timfanelo ta Vantima. Endzhaku ka matshalatshala yo tala hi vanhu vo hambana va misava swi endlekile leswaku a ntshunxiwa. Loko a ta va a ntshunxiwile, ematshan'weni yo a rihisela eka vaxanisi va yena hi vona a va rivalela a tlhela a endla mfumo wa nhlanguanelo na vona. Hakunene ndhavuko wa Vantima i wa vunene na ndzivalelano. Hi tlhele hi n'wi vona a fuma malembenyana ma nga ri mangani kutani a nyizela van'wana leswaku va ta fuma na vona. Van'wana varhangeri va rhangela va kondza va minuriwa kunene va ha omelela eswitulwini swa vurhangeri.

Nkulukumba Mankhelu Shiluvana na nkulukumba Rolihlanhla Nelson Mandhela va humelerisile ndhavuko wa Vantima hi ndlela yo tsokombela leyi misava yi yi navelaka kambe vo tala va tsandzeka ku yi fikelela. Varhangeri va matiko yo hambana va khitikana ku ta eAfrika-Dzonga ku ta tsundzuxiwa mayelana na maendlelo lawa yo rhula.

2.3.5 Ririmi

Ririmi i nchumu wa nkoka swinene lowu tirhisiwaka hi vanhu ku va va kota ku vulavurisana. Yi nga va mhaka yo tika swinene ku va vanhu va hanya handle ko vulavurisana. Ku sukela khale ririmi ri ri karhi ri tirhisiwa hi mimfumo yo hambana ku hlanganisa kumbe ku ava vanhu. Emikarhini ya ku fika ka valungu etikweni ra hina hi vonile valungu va ri karhi va lwa tinyimpi ta tindzimi ta Xinghezi na Xibunu. Mabunu va ku ririmi ra vona hi rona ri faneleke ri tirhisiwa tani hi ririmi ra ximfumo kasi na vona Manghezi va vula tano. Lexi hi xona xivangelo xa nyimpi leyi a yi vuriwa ANGLO BOER WAR.

A swi helelanga kwalaho Mabunu va sindzisile Vantima ku teka ririmi ra vona ku va ra ximfumo. Vana va Vantima a va boheka ku dyondza tidyondzo hinkwato ta vona hi rona. Leswi hi swona swi nga hi fikisa ka nyimpi leyikulu yo lwela ntshunxeko wa ririmi hi lembe ra 1976 hi siku ra 16 nhweti ya Khotavuxika leri tivekaka tani hi siku ra lavantshwa etikweni ra hina. Siku leri ri tisile ntshunxeko eAfrika-Dzonga, ku nga ri ntshunxeko wa ririmi kumbe dyondzo ntsena kambe ntshunxeko hi ku angarhela.

Namuntlha hi hanya eka tiko leri ntshunxekeke swi sukela eka rona ririmi. Namuntlha etikweni ra hina hi na ntshunxeko wo tirhisa ririmi leri hi ri tsakelaka hikuva hi na khumen'we wa tindzimi ta ximfumo ku nga: Xitsonga, Xinghezi, Xibunu, Xizulu, Xiqhosa, Xindhevele, Xiswazi, Xivhenda, Xitswana, Xisuthu na Xipedi. Swidyondzeki swo hambana swi nyika tinhlamuselo ta ririmi hi ndlela leyi yi landzelaka. Hall u ri:

Language is the institution whereby humans communicate and interact with each other by means of habitually used oral-auditory arbitrary symbols.

Sapir na yena u nyika ya yena nhlamuselo hi ndlela leyi:

Language is a purely human and non-instinctive method of communicating ideas, emotions and desires by means of voluntarily produced symbols.

Mintshaho leyi nga laha henhla yi hlamusela leswaku ririmi i xitirhisiwa xa vanhu ku va va kota ku twanana. Vatsonga va ka Nkuna na vona tanihi vanhu va na rona ririmi ra vona: Xinkuna. Leri hi rin'wana ra marin'wana lama hi nga na wona eka ririmi ra Xitsonga. Ri na swo tala leswi ri tihlawulekisaka ha swona. Xikombiso: eka risivinene ku tirhisiwa "he" ematshan'weni ya "na" ku fana na le ka mina va ri "mehe", wena "wehe", yena "yehe" sweswo sweswo. Swi tsakisa ngopfu ku yingisela mbulavulo wa xivulavuri lexi vulavulaka Xinkuna.

Vamuneri va tirhile ntirho lowukulu eku hlulukiseni ka ririmi, matsalwa na matsalele ya Xitsonga. Loko ho languta matimu ya swidyondzeki leswi hi nga na swona eka rixaka ra Vatsonga-Machangana hi hetelela hi migingiriko ya Maswisa. Hi vona lava tiseke nhluvuko etikweni ra ka hina. Va tisile ku vonakala emunyameni lowukulu exikarhi ka Vatsonga ku nga timhaka ta dyondzo. Doke na yena u ndhundhuzela migingiriko leyi hi ndlela leyi:

A great deal of this-all the pioneer work-must be placed to the credit of the various missionaries

who have done and are doing yeomen service, often at great disadvantage and with scant equipment much of their work is of such a quality that it will not be superseded for many years. Their names are written in the hearts lasting contribution to the South African literature.

Ntshaho lowu wa ha tshikelela timhaka ta ntirho lowukulu lowu tirhiweke hi vamuneri, lowu wa xiyimo xa le henhla, lowu nga ta tshama wu tsundzukiwa hikuva wu ri timbilwini ta vanhu va Afrika-Dzonga. Ntirho lowu va wu tirhile hambileswi switirhisiwa a swi kayivela. Muneri H.A Junod i xidyondzeki lexikulu lexi nga sungula ku xopaxopa ta Vatsonga. U tokotile swinene hi ririmi ra Xitsonga na marin'wana ya rona. U tsarile tibuku to hambana ta vuvulavuri bya Xitsonga. Eka tsalwa ra yena ra *The Life of a South African Tribe*, u kanerile ngopfu hi vuvulavuri bya Xitsonga. Hi 1906 u kandziyisile tsalwa ra Grammaire Ronga. Eka buku leyi u xopela ta fonoloji na ta vuvulavuri bya Xitsonga na Xirhonga.

Hosi Muhlava a nga fularhelanga vamuneri etikweni ra yena tanihi leswi a rhandza dyondzo na leswaku vaakatiko va yena va dyondzeka a tlhela a hlohlotela ku va ririmi ra Xitsonga xa ka Nkuna ri vulavuriwa leswaku ri ta hluvuka. Hi vone ku ri rona ririmi leri a ri tirhisiwa eka tinhlengeletano ta ximfumo ta mfumoxivongo wa ka Nkuna to fana na le xivijweni na le ka tinhlengeletano tin'wana ta muganga. Hosi Muhlava a dyondzile ku vulavula ririmi ra Xibunu na Xinghezi kambe loko a ri na vanhu va tiko ra yena a vulavula ririmi ra Xitsonga. Hosi leyi yi hambanile swinene na varhangeri va masiku lawa hikuva loko va vita tinhlengeletano ta vanhu va tiko u kuma va vulavula ririmi ra vadyahlampfi va lava na vahundzuluxi ku ve ririmi leri tiviwaka hi vanhu hinkwavo va ri tiva hi ku hetiseka. Leswi swi tisa miehleketo yo biha eka lavatsongo.

Va hetelela va ehleketa leswaku ku va munhu a humelerile na ku va a tekeriwa enhlokweni i ku va a vulavula xilungu xi humana hi timhompfu ku ve a hi swona. Va hetelela va langutela ririmi ra vona ra Xitsonga ehansi kutani na tinxaka letin'wana ti ri langutela ehansi. Loko ku ri na tinhlengeletano na mitlangu yo hambana entsindza wa ka Nkuna, hi twa vatlhokovetseri na vaphati va ri karhi va tlhokovetsela no phata hosi na vukosi hi ku tirhisa ririmi ro hlantsweka, ro nuhela ra Xitsonga. Hi ndlela leyi ririmi ra Xitsonga xa ka Nkuna ri va ri ri karhi ri hlayiseka. Vana lavatsongo na vona va dyondzisiwa eswikolweni swiphato swa le vukosini. Eka Muhlava Day wa lembe ra 2013 hi twile n'wana lontsongo wa ka giredi ya tsevu wo huma exikolweni xa Magret Shiluvana eMuhlava Cross a ri karhi a phata hosi na Ribye n'wana wa yena loyi a nga ta fuma endzhaku ka yena.

2.3.6 Vukati

Vutlhari bya hosi Muhlava byi vonaka na le timhakeni ta vukati. Ku navela ka yena a ku ri leswaku loko jaha/wanuna a teka wansati u fanele a humesa cuma a lovola. Loko wansati loyi o tsandzeka ku tshama kumbe a pfumala nkateko wo tswala vana, kumbe a hundza emisaveni, vatswari va yena va fanele va humesa hlantswa (ku nga makwavo kumbe n'wana wa makwavo wa xinuna) kumbe cuma xi tlhela.

Loko vatekani va tsandzana, timhaka ta vona a ti fanele ti avanyisiwa ehubyeni hi vavanuna va tiko. Nkarhi wun'wana a wu kuma leswaku vumbhoni a byi pfumaleka eku tengiweni ka ku fa ka vukati hi ku va tintsumi ti rhurhile, kumbe ti hundzile emisaveni kumbe ti ri kona, kambe ti rivele hi ku va ku ri khale. Muhlava u tile na xintshuxo hi ndlela leyi. Ntsan'wisi (1958: 127) u ri:

Hosi Muhlava a twanana ni huvo ya yena leswaku vatekani va fanele ku tsariwa: mavito ya vona hi ku tala, laha va nga tekana kona, ntsengo lowu nga humesiwa, hinkwaswo leswi swi fanele ku va

epapilweni leswaku hambu tintsumi ta xuma lexi
ti nga va ti file, buku yona yi nga ka yi nga hambu,
yi nga ka yi nga rivali, yi nga ka yi nga rhandzi
munhu, naswona yi nga ka yi nga vengi munhu,
yi vula ntiyiso ntsena.

Ku suka emikarhini yaleyo vukosi a byi swi kota ku avanyisa timhaka ta vukati ta vaakatiko hi ku tshembeka handle ko teka tlhelo. Rito ra huvo ya hosi a ku ri ro hetiseka. Etikweni rin'wana na rin'wana ku na vanhu lava hloniphaka nawu kambe hi tlhelo va va kona lava va tiendlaka masindza ya honyololo, a va khomiwa va yisiwa ejele ya ka Muhlava. Loko swilo swi ri karhi swi cinca, vukosi a byi humesa papila ku nyika vanhu lava nga enetisiwiki hi maavanyisele ya vukosi ku va va ya eka vaavanyisi va mfumo va ya avanyisiwa kona. Ntirhisano exikarhi ka huvo ya vukosi na huvo ya mfumo a wu ri kona.

Ku fikela namuntlha vaakatiko va ka Nkuna va ha yisa timhaka ta vona ta vukati na tin'wana ku ya avanyisiwa etindhuneni ta miganga, loko va nga enetisiwi va nyikiwa mapapila hi ndhuna ya muganga va ya entsindza ku va ti ya avanyisiwa kona. Loko ti hlula kona va hundziseriwa eNkowankowa eka majisitarata wa mfumo. Vukosi, tani hi leswi va nga vini va tiko va swi kota ku hlongola munhu wo pfumala ntirhisano tani hi leswi xivuriso xa Vatsonga xi nge: "xisola hosi sola u sukile".

2.3.7 NKATSAKANYO

Laha ka ndzima leyi hi vonile nkoka wa vukosi bya xintu evuton'wini bya vanhu bya masiku hinkwawo, eka dyondzo, swa rihanyu, swa vukhongereri, swa ndhavuko, swa vukati xikan'we na swa ririmi. Handle ka vukosi bya ndhavuko ku nga va na ku nonoheriwa swinene eku hluvukiseni ka vanhu hi mfumo. Mfumo wu tirhisana na vurhangeri bya ndhavuko ku fikelela swilaveko swa vanhu eka swiyenge hinkwaswo leswi hi vulavuleke hi swona laha ka ndzima leyi.

NDZIMA YA 3

3.1 Nkoka wa vukosi bya ndhavuko eka swa tipolitiki

Ku suka khale vanhu va Afrika-Dzonga a va fumiwa hi tihosi ta ndhavuko, matimba hinkwawo lama nga ka mfumo a ma ri eka vurhangeri bya ndhavuko. Kambe hikwalaho ka ku cinca ka swilo na ku nghenelela ka xidimokirasi matimba lawa tihosi a ti ri na wona ya ve ya hunguteka. Loko vakoloni va teka matimba ya tihosi a ku ri leswaku va lahlekisiwa eka swikongomelo swa vona, va lahlekeriwa hi mfuwo ni ndhavuko wa vona ku va ta kota ku va fuma. Mare na Hamilton (1987:18) va vula leswi landzelaka:

The powers that were given to chiefs by colonial authority were of different nature to powers they had in independent pre-colonial societies ; the effect was to undermine the legitimacy of their position because such absolute power would not have been contaminated.

Nthai (2005:1-3) na yena wa ha seketela swona hi ndlela leyi:

The traditional leadership is an ancient institution, prevalent across the entire African continent. For centuries the African people experienced no other form of governance. However, the forces of imperialism and colonialism have served to severely undermine and disintergrade institution of traditional leadership, not least in South Africa where

the successive apartheid period compounded and accelerated this process. Under the National party regime a number of laws were formulated to regulate and control traditional leadership, often to the advantage of the racist regime.

Vurhangeri bya ndhavuko na vurhangeri bya swa tipolitiki byi hambanile swinene. Vukosi bya xintu byo tswaleriwa kasi vurhangeri bya swa tipolitiki byo hlwuleriwa. Varhangeri va ndhavuko lava ku vulavuriweke na vona va vona ntirho wa vona wu ri lowukulu swinene ku nga ku vona leswaku swilaveko swa vanhu swa fikeleriwa eka tindhawu leti va ti languteleke. Hi vona va faneleke ku vona leswaku mfuwo na ndhavuko swa hlayisiwa swi tlhela swi landzeleriwa hi vanhu.

3.2 Vutihlamuleri lebyi varhangeri va ndhavuko va nga na byona

- * ku avela misava eka vanhu leswaku va kuma ndhawu yo tshama no va va tiendlela mabindzu.
- * ku tisa swintshuxo eka timbholovo ta le mugangeni na ta le mindyangwini.
- * ku tenga timhaka ta vukhamba na vugevenga.
- * ku hlayisa tinhlayonhlayo ta vana lava tswariwaka na vanhu lava hundzaka emisaveni.
- * ku tirhisana na mfumo etimhakeni to hluvukisa tiko to fana na ku akiwa ka swikolo, titliliniki, tihofisi na swin'wana swo tala.
- * ku tivisa mfumo swilaveko swo hluvukisa tiko.
- * ku tsundzuxa mfumo hi matirhele ya xintu.
- * ku va vavulavuleri va vanhu eka mfumo.

- * ku hlengela vanhu va va tivisa timhaka ta xihatla leti nga va ka kona.
- * ku hlayisa mfuwo na ndhavuko.
- * ku hlohletela vun'we na ntirhisana exikarhi ka vanhu va tiko.
- * ku hlohletela vanhu ku hakelela vukorhokeri.

Hosi i nhloko ya tiko kutani u langutane na ntirho wukulukumba wo hlanganisa vanhu, ngopfungopfu eka nkarhi lowu wa ku hundzuluka ka swilo ku suka eka mfumo wa xihlawuhlawu ku nghena eka mfumo lowuntshwa wa xidimokirasi. Etikweni u kuma vanhu lava welaka eka minhlangano yo hambana ya tipolitiki, kutani hosi yi languteriwa ku va rhangela hinkwavo, hikwalaho a yi fanelanga ku wela eka vandla ro karhi ra tipolitiki. Ku ya hi vumbiwa ra Afrika-Dzonga munhu un'wana na un'wana u ntshunxekile ku tihlawulela vandla ra tipolitiki leri a ri rhandzaka no va a hlawula vandla leri a tsakelaka ku va ri fuma. Na tona tihosi ti na tona timfanelo leti. Hambiloko vanhu lava va wela eka mavandla yo hambana ya tipolitiki, ntirhisano wa languteriwa exikarhi ka vona naswona tihosi ti fanele ku vona leswaku vanhu a va lahlekeriwi hi mfuwo na ndhavuko endleleni. Hosi Muhlava wo sungula u swi twisise ku sukela khale leswaku yena a nga fanelanga ku teka tlhelo tani hi murhangeri, hikwalaho a tivula "nkanyi wa le ndzilakaneni". Ku suka eka yena ndhavuko lowu wu fambise sweswo eka tihosi hinkwato ta ka Nkuna.

3.3 Vukosi na timasipala

Ku pfumaleka ka mbulavurisano exikarhi ka vukosi bya ndhavuko na timasipala hi xona xivangelo lexikulu xa timbholovo leti kumekaka exikarhi ka vona. Swiyenge swo hambana swa mfumo swi fanele ku vona leswaku tihosi ta tivisiwa hi mitirho hinkwayo leyi kunguhatiwaka ku endliwa eka tindhawu leti fumiwaka hi tona tihosi leti. A swi ta saseka swinene loko tihosi ti tivisiwa eka tinhlengeletano va langutane hi mahlo na mfumo ku va na vona va nyikiwa nkarhi wo hoxa ra vusiwana ku nga ri ku va va tivisiwa hi mapapila mhaka yi ve yi vupfile.

Tinhlengeletano leti ti fanele ti khomiwa nkarhi na nkarhi ku hlangana vanhu na byona vukosi ku va ku vulavuriwa hi timhaka hinkwato leti khumbhaka vona vanhu lava na tihosi ta vona. Nhluvuko wu fanele ku kunguhatiwa ku suka ka vanhu ku nga ri ku suka ka mfumo. Tinhlengeletano ti nyika vanhu nkarhi wo njhekanjhekisana va langutanile emahlweni kutani emakumu va titwa va ri na xiave ka makungu hinkwawo lama bohiwaka kona. Mfumo wu fanele ku endzela tihosi ku endla vuxaka na tona wu nga si sungula mitirho yo hlulukisa etindhawini leti nga le hansi ka vulawuri bya tihosi. Ku ya hi tsalwa ra *White Paper on Local Government* (2000:43) mitirho ya varhangeri va ndhavuko yi katsa leswi landzelaka:

- Ku va nhloko ya vurhangeri bya ndhavuko loyi a nga na matimba matsongo swinene eku vumbiweni ka milawu.
- Ku hlayisa nawu na ku rhula etikhoto ta ndhavuko.
- Ku tihlanganisa na vanhu lava va va fumaka eka tihuvo ta vona.
- Ku tsundzuxa mfumo mayelana na timhaka leti fambelanaka na ndhavuko hi ku yimeriwa hi varhangeri va yindlo ya tihosi.
- Ku hlengelela vuxokoxoko bya nkoka lebyi lavekaka eka mfumo mayelana ni swilaveko swa nkoka swa vanhu hi ku tihlanganisa na vona etihubenyi.
- Ku hlanganisa vanhu ni ku vona leswaku mfuwo na ndhavuko swa hlayisiwa hi vaakatiko.
- Ku va vayimeri va vanhu.
- Ku vona leswaku vanhu va hlayisekile.

Va tlhela va va na ntirho lowukulu eku hlulukiseni ka miganga leyi va tshamaka eka yona hi ku va va :

- Endla swibumabumelo mayelana na maavele ya misava na ku ahlula timbholovo leti vangiwaka hi ku vanga misava.
- Hlohletela mfumo ku tisa nhluvuko etindhawini ta vona.

- Vona leswaku vanhu va katsiwa eku tekeni swiboho leswi khumbaka nhluvukiso wa tindhawu ta vona.
- Endla swibumabumelo eka mfumo mayelana na tilayisense ta swa mabindzu leti fambelanaka na nawu emigangeni ya vona.

Hi nga swi vona leswaku varhangeri va ndhavuko ku ya hi fumelo ra xidimokirasi va na nkoka swinene. Mafumelo ya xidimokirasi ya sasa ya tlhela yo onha loko swi ta eka vurhangeri bya ndhavuko. Mufamadi (2000:12), u vula leswi landzelaka mayelana na mhaka leyi:

One of the important democratic governance, in addition to representation and participation, is the right to vote. However, this right may have both an advantage and disadvantage for traditional leaders. The advantage lies in the opportunity that the right to vote offers them influence processes of development and administration. The disadvantage relates to the possibility of their being seen as part and parcel of an inefficient and ineffective council, by virtue of which they may face removal even though they may not be responsible for the council's inefficiency and ineffectiveness.

Ntshaho lowu nga laha henhla wu hlamusela leswaku nsaso lowu nga kona eka mfumo wa xidimokirasi i mfanelo yo hlawula kumbe ku vhota.

Loko va hlawurile va tikuma va ri na xiave eka ntirho wo hluvukisa tiko. Kasi hi tlhelo va nga tikuma va ri eka tlhelo leri nga pfuneki nchumu hambi ku ri ku tikuma va susiwile ku nga ri na swivangelo.

Hi ku angarhela hi nga vula leswaku mbulavurisano exikarhi ka vurhangeri bya xintu na mfumo i wa nkoka swinene naswona wa fanela ku tekeriwa enhlokweni.

3.4 Ku tikeriwa loku tihosi ti hlanganaka na kona eku tirhisaneni na timasipala

Loko mfumo wa xidimokirasi wu fika etikweni, wu kumile leswaku tihosi ti fambisa tiko ku ya hi milawu ya ndhavuko. Vona va fikile va teka matimba va ma nyika eka timasipala, va tlhela va nyika timasipala mali yo fambisa tiko. Vaakatiko a va nga ha pfumeli ku humesa swibalo, kutani vukosi a byi nga ha ri na mali. Va vukosi va boheka ku landzelela leswi masipala a swi vulaka hikuva vona va na mali. Timasipala ti na matimba na mali kambe va hava misava. Misava i ya tihosi.

Loko xidimokirasi xi nghena eka Nkuna vanhu a va vona onge tihosi a ta ha pfuni nchumu, a va endla ku rhandza va ri karhi va lahlekisiwa hi varhangeri van'wana va tipolitiki lava nga twisiseki. Hi lembe ra 2007 hi vonile vanhu va tinyika misava leyi nga kusuhi na lokhixi ra Lenyenyete tlhelo ka gondzo ra Lydenburg. Va fikile va tshama, va aka na tindlu ta manyunyuni kambe hinkwaswo swi mbundzumuxiwile swi lova mboo, hi vukosi bya ka Nkuna hi ku pfumeleriwa hi nawu hikuva va na vun'wini bya misava liya.

Hi siku ra 20 Sunguti 2013 mulavisisi u endzerile nkulukumba Rhulani Muhlava ekaya ra yena eNkowanowa ku burisana na yena hi ku tikeriwa loku vukosi byi hlanganaka na kona loko va tirha na timasipala. Vona va hi hlamuserile hi xiyimo xa timhaka emugangeni wa ka Mokgoloboto. Muganga wa ka Mokgoloboto wu kumeka emisaveni ya hosi Muhlava ekusuhi na doroba ra Tzaneen. Loko mfumo wa xihlawuhlawu wu nga si rhurhisa vaaki va muganga lowu, ndhuna ya vona a ku ri ndhuna ya hosi Muhlava yena Mokgoloboto. Loko mfumo wa xihlawuhlawu wu va rhurhisa vo tala va vaaki lava va vile va ya aka emugangeni wa Dan kasi van'wana va tlhelerile etindhaweni ta ka hosi Maake tanihi leswi vo tala va kona a va ri Vasuthu.

Loko mfumo wa xidimokirasi wu sungula emalembeni ya va 1994, nkarhi lowu swilo swo tala a swi ri ku cinceni, laha na vukosi a byi languteka onge a bya ha pfuni nchumu, vanhu lavaya a va tshama emugangeni wa ndhuna Mokgoloboto va ve va vuyetela va ta phanga ndhawu liya va vula leswaku i ndhawu ya vona naswona Mokgoloboto i hosi ya vona.

Vaaki a va twisisangi mhaka ya xidimokirasi, a va swi teka onge eka xidimokirasi munhu un'wana na un'wana u endla lexi a xi lavaka hi nkarhi wa yena handle ko va na vutihlamuleri. Hosi Muhlava a nga bisananga na vona pongo u lo kongoma enawini tani hi leswi a nga na maphepha ya vun'wini bya misava liya. Mafambiselo ya swilo swa nawu a ya hatlisi, va te loko se va ya langutana na mhaka leyi yo rhurhisa vanhu, va kuma ku se ku hundze nkarhi wo leha naswona ku ya hi nawu wa xidimokirasi loko vanhu va kala va tshama endhaweni ku ringana nkarhi wa ntsevu wa tinhweti a va ha susiwi.

Nawu wu ve wu vulavurisana na vukosi leswaku byi va pfumelela leswaku va tshama kambe va fumiwa hi hosi Muhlava tani hi leswi ku nga misava yakwe. Hosi Muhlava sweswi u na ntirho wo tihlawulela ndhuna leyi laviwaka hi yena ku fambisa muganga wa ka Mokgoloboto.

Hi siku ra vumbirhi ra n'hweti ya Mhawuri lembe ra 2013 mulavisisi u burisanile na manana Shivambu V.T wo huma eka Xikundu hi mhaka leyi ya swiphiqo leswi tihosi ti hlanganaka na swona ematikweni ya vona hikwalaho ka matirhele ya timasipala. Yena u hi kombile xiyimo lexi nga kona eka Xikundu laha swi pasisiweke hi masipala leswaku ku endliwa xikontiri xo ya endhaweni leyi kambe swa tsandza hikuva hosi Xikundu wa ala etikweni ra yena. Ku ala ka hosi a hi mhaka ya ku va a nga lavi nhluvuko, kambe i mhaka yo va a lava ku humelerisa mhaka yo va timasipala ti langutela hansi vukosi no ehleketa leswaku leswi vona va nga na mali swilo hinkwaswo swi to endleka loko vona va vula va rivala leswaku munhu i munhu hi van'wana vanhu. Hambu yena mukontrakitara ntirho u wu kumile kambe u kala ndhawu yo ya tirha kona.

Leswi ku ta va dyondzo eka mfumo wa xidimokirasi hi woxe, timasipala hambi eka vanhu hinkwavo va tiko leswaku tihosi i vini va misava naswona xisolahosi sola u sukile. Mhaka yo fana na leyi yi humelerile ematikweni yo tala laha ku fumaka tihosi hikwalaho nhlundzuko lowu tihosi ti nga na wona wu vangwiwa hi mfumo wa xidimokirasi na timasipala ta vona.

3.5 Vukosi na rimbewu (Ku siyerisana vukosi)

Loko swi ta ka timhaka to siyerisana vukosi, ndhavuko wa ka Nkuna a wu pfumeleri vavasati ku va tihosi. Vukosi byi khomiwa hi vavanuna ntsena. Leswi swi vonakile ku nga ri eka hosi Shiluvana ntsena, hambi kona ka hosi Muhlava wa vumbirhi loyi a fumaka sweswi yena Mpumulani. U te loko a lovoleriwile nsati wa yena kutani a tivula hi ntombi yena Nkakasana. Loko se a tivisa mudyandzhaka hi lembe ra 2010 a hi twanga a vula nchumu hi mativula ya yena naswona nhlamuselo yi le rivaleni, hi leswaku i wansati.

Loko mhani wa tiko a nga tswalanga n'wana wa wanuna hosi yi tekeriwa un'wana nsati ku fika n'wana wa jaha a kala a tswariwa. Mfumo wu ringeta hi matimba ku tisa ku ringanana exikarhi ka vavanuna na vavasati. Bill of Rights (1996) yi ri :

The challenge, therefore, is to reconcile customary laws and practices in relation to the succession of women to traditional leadership position with the principles of equality enshrined in the constitution.

Ntshaho lowu nga laha henhla wu kombisa ku tikeriwa loku nga kona eku ringeteni ku tisa ntwanano exikarhi ka masiyaniselano ya ndhavuko na leswi vumbiwa bya tiko byi vulaka swona mayelana na ku ringanana ka vavanuna na vavasati.

Hi ku nyikiwa matimba hi vumbiwa bya tiko vavanuna na vavasati va sungula ku sola mafambiselo ya ndhavuko yo siyerisana vukosi lama yo languta eka rimbewu ra xinuna ntsena. Mufamadi (2000 : 31) u ri :

Recently women in traditional communities come to challenge succession laws and customs on the basis that these laws and customs discriminate against them. The constitution and the promotion of equality and prevention of unfair discrimination Act were used as basis for such challenges.

Njhekanjhekisano mayelana na mudyandzhaka wa xisati evukosini bya ndhavuko wu vile kona nkarhi wo leha swinene. Swi le rivaleni leswaku nawu lowu wa ku siyerisana vukosi hi ndlela yo vavanuna ku va vona vadyandzhaka ntsena i xihlawuhlawu lexikulu eka vavasati. Hi xintu vavasati va vuriwa leswaku i tihuku to khomela vayeni. Nethengwe (2001: 160) u seketela mhaka leyi hi ndlela leyi :

The argument mostly advanced against the succession of women is that, in the event where a woman gets married, the traditional title will divert from the royal family and vest in foreign hands, as a result bringing with it foreign rule and that women should in the first place, bear children who will succeed in the place of their father. The customary belief is that when a man pays lobola and marries a woman, her procreative being is transferred to her husband's tribe

Marito lama nga laha henhla ya hlamusela mhaka ya leswaku ku ya hi ndhavuko vavasati a swi nga koteki leswaku va va vadyandzhaka hikuva loko va lovorwa, vana lava va nga ta va tswala va ta boheka ku vitaniwa hi xivongo xa nuna loyi a humeseke cuma, hikwalaho vukosi byi ta lahleka hi ndlela yaleyo. Van Warmelo (1948 : 1028) u seketela mhaka leyi hi ndlela leyi :

The royal bloodgroup settled the question of who should be the next chief in private if possible and by violence if necessary. This does not mean that the choice of a successor to the late chief was a matter of caprice and sentiment. On the contrary, though the persons who had a part in the taking of the decision were influenced by various considerations, most of these, though not all had a bearing on the question of rightfulness. By what criteria a chief's son was thought to be the rightful successor is a question of number of things. The important thing is that after the decision had been made, or the fight won, the successful party is always presented to the people as the rightful heir.

Hi mikarhi hinkwayo ndhavuko wu tshikelela leswaku mudyandzhaka u fanele ku va n'wana wa mativula wa mufana loyi a tswariweke hi mhani wa tiko. Wansati wa hosi a nga va wo sungula kambe a nga ri yena loyi a lovorweke hi tiko, hambani o tivula hi n'wana wa mufana a nga ka a nga vi hosi, hosi ku ta va la tswariweke hi mhani wa tiko hambani a ri ntsongo. Loko a ri n'wana wa xisati yena a nga kali a tekeriwa enhlokweni. Loko mana wa tiko o ya emahlweni no tswala tintombi ntsena, tiko ri ta tlhela ri humesa yin'wana mali yo ya lovola hlantswa yo ta veleka hosi.